

Semantiek

seman'tiek <de ~ (m.); -s> **0.1** leer van de betekenis van de woorden
→ *betekenisleer* **0.2** <fil.> leer van de interpretatie van formele systemen

Inhoudsopgave

1. Inleiding	
§ 1.1 - Wat is semantiek?	4
§ 1.2 - Niveaus in ons taalsysteem	5
§ 1.3 - Samenvatting	6
§ 2.1 - Inleiding	7
§ 2.2 - De prototypetheorie	7
§ 2.3 - De Wordveldtheorie	8
§ 2.4 - De Componentiëleanalyse	10
§ 2.4.1 - Toelichting op de matrix met features	11
§ 2.4.2 - Markers en distinguishers	12
§ 2.4.3 - Selectierestricties	12
§ 2.4.4 - Stijlfiguren	15
§ 2.5 - Samenvatting	16
§ 3.1 - Inleiding	17
§ 3.2 - Inhoudswoorden, functiewoorden en deiktische woorden	17
§ 3.3 - Woord en betekenis	18
§ 3.3.1 - De semiotische driehoek	18
§ 3.3.2 - Twee problemen met de semiotische driehoek	19
§ 3.3.3 - Conceptvorming	20
§ 3.3.4 - Specifieke en generieke tekens	21
§ 3.4 - Hoofdbetekenis en bijbetekenis: denotatie en connotatie	21
§ 3.5 - Veranderingen in woordbetekenissen	23
§ 3.5.1 - Volksetymologie	23
§ 3.5.2 - Denotationele veranderingen	23
§ 3.5.3 - Connotationele veranderingen	24
§ 3.6 - Samenvatting	24
§ 4.1 - Inleiding	25
§ 4.2 - Synonymie	25
§ 4.2.1 - Lexicale synonymie	25
§ 4.2.2 - Syntactische synonymie	27
§ 4.3 - Homonymie	28
§ 4.3.1 - Lexicale en syntactische homonymie	28
§ 4.3.2 - Homonymie, metaforisering, polysemie en metonymia	29
§ 4.3.3 - Parafraseren	31
§ 4.4 - Ambigüiteit	32
§ 4.4.1 - Lexicale ambigüiteit	32
§ 4.4.2 - Syntactische ambigüiteit	32
§ 4.5 - Hyponymie/ Hyperonymie	33

§ 4.5.1 - Hiërarchische relaties: hyponiemen en hyperoniemen	33
§ 4.5.1 - Intensie en extensie in een semantische taxonomie	34
§ 4.6 - Meronymie: relatie deel-geheel	35
§ 4.7 - Antonymie	35
§ 4.7.1 - Absolute antonymie	36
§ 4.7.2 - Graduele antonymie	36
§ 4.7.3 - Perspectivische antonymie	37
§ 4.7.4 - Meervoudige antonymie	37
§ 4.8 - Eufemisme en dysfemisme	37
§ 4.9 - Sociale betekenis	39
§ 4.10 - Samenvatting	40
§ 5.1 - Inleiding	41
§ 5.1.1 - Context	41
§ 5.1.2 - Presupposities	42
§ 5.2 - Soorten presupposities.....	43
§ 5.3 - Samenvatting	50

1. Inleiding

§ 1.1 - Wat is semantiek?

Als student Nederlands maak je tijdens deze studie kennis met veel verschillende aspecten van de Nederlandse taal en cultuur. Veel mensen denken bij Nederlands direct aan 'de regels voor de grammatica' of 'mooie boeken lezen'. Bij dit vak gaan we ons richten op een erg interessant, maar vaak nog onbekend terrein van de neerlandistiek: de semantiek.

*Tegen reusachtige wolken leunen
doodmoe de heuvels, vergrijsd in zwijgen.*
(J. Hamelink, 'Heuvelandschap')

Bij het lezen van de bovenstaande frase weet je direct dat je de inhoud niet letterlijk kunt nemen. Heuvels zijn levenloze dingen en die leunen doorgaans niet en kunnen al helemaal niet in een vermoeide toestand verkeren. Deze kennis hebben alle sprekers van wie het Nederlands de moedertaal is. Naast het feit dat we weten wat een 'heuvel' is (Van Dale: 'verheffing van de aardbomen, lager dan een berg'), beschikken we dus kennelijk over extra informatie die aan de woordbetekenis is gekoppeld: heuvels horen bij bergen, heuvels vormen de tegenpool van dalen of kuilen, enzovoort.

Semantiek is dus het vakgebied dat zich bezighoudt met de betekenis van woorden en zinnen. Woorden vormen de symbolen van menselijke talen: hiermee kunnen we een bepaalde betekenis uitdrukken: per woord en per combinatie van woorden in zinnen, en zo kunnen we informatie met elkaar delen door te praten of te schrijven. Het 'menselijk taalvermogen' is uniek en zo enorm veelzijdig dat we nog niet alle aspecten kunnen doorgronden. Er wordt veel onderzoek gedaan op dit terrein en er worden voortdurend puzzelstukjes op hun plaats gelegd.

Inmiddels weten we al wel heel veel:

- *Het taalvermogen is aangeboren en instinctief.* Hoewel ieder kind één of meer moedertalen aanleert, hebben alle pasgeboren kinderen de instinctieve neiging om te brabbelen. Iedereen die een opgroeiend kind van dichtbij heeft meegemaakt, weet hoe razendsnel kinderen één of meer talen kunnen leren, zonder dat ze hier expliciet les in krijgen. Dit komt onder meer doordat kinderen van nature zelfstandig in staat zijn om woorden die ze al kennen samen te voegen tot samengestelde woorden, waarbij ze de woordvormingsprincipes van het Nederlands hanteren. Kinderen beschikken over de grammaticale regels en moeten de uitzonderingen leren. Zo is 'ik loopte' volstrekt doorzichtig volgens de grammaticale regels en de vorm 'ik liep' moet dus min of meer bewust aangeleerd worden. Intussen is ieder hoekje van de wereld ontdekt en is gebleken dat er geen enkele mensenstam zonder taal bestaat.

- *Het menselijk taalvermogen is uniek.* Tot nu toe is het nog steeds niet gelukt om een computerprogramma te ontwerpen dat in staat is om op een natuurlijke manier met ons te communiceren of om menselijk taalgebruik (geschreven of gesproken) op een juiste manier te interpreteren. De kennis waarover wij in onze hersenen beschikken is dus oneindig veel groter en complexer dan een computerprogramma aankan. Dit valt deels te verklaren doordat we niet een vaste, eindige verzameling regels in ons hoofd hebben over woordbetekenis en grammaticale voorwaarden, maar doordat we in staat zijn om onze (onbewuste) taalgebruiksregels telkens opnieuw te combineren. Ons talent om deze regels steeds weer te combineren is uniek (ook mensen kunnen dit niet). Bovendien hebben woorden nooit één vaste betekenis, maar kan bijvoorbeeld het woord 'bank' staan voor de financiële instelling of voor het meubelstuk dat je bij Ikea aanschaft. Het woord 'hond' kan

slaan op de blij kwispelende viervoeter of worden gebruikt als scheldwoord. Wij kunnen vaak direct de juiste betekenis oproepen, maar voor een computer of een aap is dit erg moeilijk.

- *Het menselijk taalvermogen zit niet op één enkele plek in onze hersenen.* Hoewel bij de meeste rechtshandige mensen het gebied waar taal actief wordt verwerkt en geproduceerd aan de linkerkant zit, biedt dit weinig concrete aanknopingspunten. Er zijn verschillende gebieden onderling verbonden, wat wijst op een complex geheel. Bovendien is de locatie van deze gebieden niet bij ieder persoon precies gelijk. Bij veel mensen die bijvoorbeeld een beschadiging in de hersenen hebben opgelopen (ongeluk, bloeding, infarct) worden bovendien functies door andere gebieden overgenomen. De hersenen zijn dus in staat om ook op volwassen leeftijd te veranderen en zich verder te ontwikkelen.

- *Kennis zit niet in 'vakjes' in je hersenen opgeslagen, maar in uitgebreide netwerken.* Zo weet je hoe een woord geschreven moet worden (morfologische kennis, woordbeeldkennis), hoe het woord uitgesproken moet worden (fonologische kennis), welke grammaticale regels gelden (syntactische kennis), in welke situatie het woord passend is en in welk stijlregister het thuishoort (pragmatiek) en wat het betekent (semantische kennis). Bij het zien van het woord 'hond', worden deze verschillende componenten direct geactiveerd. Bovendien zijn aan woorden emoties gekoppeld: sommige mensen vinden honden eng, omdat ze ooit een slechte ervaring hebben gehad, terwijl andere mensen zielsveel van hun eigen hond houden. Al deze aspecten zijn dus met elkaar verbonden en maken deel uit van ons taalvermogen.

Hoewel er nog veel meer interessants op te merken is over het menselijk taalvermogen¹, zijn deze vier inzichten van belang om te weten als je naar taal en taalgebruik gaat kijken.

§ 1.2 - Niveaus in ons taalsysteem

Zoals hierboven al is genoemd, bestaat ons taalsysteem uit taalelementen van verschillende niveaus. Deze elementen zijn van klein naar groot:

- **Klanksegmenten:** bijvoorbeeld de klanken /h/, /a/, /m/ die samen het woord 'ham' vormen (fonetisch: [ham])

- **Morfemen:** de basiselementen van een woord die een bijdrage leveren aan de betekenis. Zo bestaat het woord 'belichting' uit de volgende morfemen: *be+licht+ing*.

- **Woorden:** bijvoorbeeld 'anker', 'fris', 'blazen', 'voor', 'schietstoel', 'overleggen', 'handtekening' en 'kwaadaardig'. Onze woordenschat zit in ons taalcentrum opgeslagen in het *Mentale Lexicon* en dit lexicon staat via neurologische verbindingen in contact met andere netwerken.

- **Zinnen:** achter elkaar uitgesproken woorden volgens een bepaalde groeperings- en volgordesystematiek, die we **grammatica** noemen. Zo is 'Natuurlijk hebben de vissers de zeemeermin weer vrijgelaten.' een Nederlandse zin, maar **'Natuurlijk vissers de vrijgelaten de zeemeermin hebben.'* niet.²

- Het volgende niveau zou **teksten** moeten zijn: reeksen van samenhangende zinnen. Maar de variatie in mogelijk opeenvolgende zinnen is zo groot, dat daar qua betekenis weinig voorspellends over kan worden gezegd.

---

¹ Zie hiervoor: *Het taalinstinct* door Steven Pinker (uitgeverij Contact, 1995).

² Een sterretje voor een zin geeft aan dat die zin ongrammaticaal is.

Uitzondering hierop vormen zogenaamde **scripts**: teksten die een bepaald ritueel verloop hebben in een bepaalde context of situatie en die daarmee in zekere mate voorspelbaar zijn. Zo heb je een treinkaartjescontrolescript: 'Goedemorgen. Mag ik uw kaartje even zien? Dankuwel.' 'Alstublieft.' (Denk bijvoorbeeld ook aan gesprekken bij de huisarts, in een restaurant, discotheek, enz.)

§ 1.3 - Samenvatting

- In dit college gaan we ons bezighouden met semantiek: de betekenisleer van woorden en zinnen.
- Het menselijk taalvermogen is nog niet volledig in kaart gebracht en het fenomeen is ook in discussie, maar ondanks dat is het naar de mening van veel taalkundigen aangeboren en instinctief, uniek voor de menselijke soort en zetelt het op verschillende plaatsen in het brein. Via vele verbindingen vormt het een complex netwerk. Betekenissen zijn niet als geïsoleerde eenheden in onze hersenen opgeslagen, maar juist in netwerken.

Hst. 2 - Theorieën over woordbetekenis

§ 2.1 - Inleiding

Om inzicht te krijgen in de manier waarop mensen betekenissen toekennen aan linguïstische symbolen (woorden), hebben we meestal niets aan een nauwkeurige bestudering van het woord zelf. Een uitzondering hierop vormen de zogenaamde 'onomatopeeën'. Dit zijn woorden die een klank nabootsen: een koekoek heet 'koekoek' vanwege het geluid dat hij voortbrengt. Hetzelfde geldt voor woorden als 'hinniken', 'miauwen', 'murmelen', 'sissen', 'zoemen', 'tsjilpen', 'plonzen', 'knisperen', et cetera.

Afgezien van deze bijzondere (en beperkte) categorie, kunnen we bijvoorbeeld de betekenis van 'boom' niet vermoeden door de orthografische vorm van het woord te verklanken, dus door dat woord uit te spreken. Toch hebben we de beschikking over een enorme woordenschat, inclusief de betekenis van de woorden, en dit 'Mentale Lexicon' moet op één of andere manier in ons brein zijn opgeslagen. De grote vraag is: hoe?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we ons begeven op het snijvlak van de taalkunde en de psychologie, om zo een combinatie te kunnen maken van de talige elementen en de mentale processen in onze hersenen. Aangezien een kijkje in iemands hoofd geen kant en klaar antwoord biedt, moeten er theorieën worden ontwikkeld en getoetst door middel van onderzoek. Op dit moment hebben we geen theorie die een duidelijk antwoord geeft op de vraag hoe woordbetekenissen zijn opgeslagen. Wel zullen we hier drie theorieën bespreken die elk voor zich een logische verklaring biedt. Mogelijk biedt niet één enkele theorie een juiste beschrijving en verklaring, maar ligt een combinatie van verschillende invalshoeken meer voor de hand.

Over de manier waarop betekenis in onze hersenen georganiseerd is, bestaan onder meer de volgende drie theorieën: *de prototypetheorie*, *de woordveldtheorie* en *de componentiele analysetheorie*. Ondanks de verschillen is er één overkoepelend kenmerk van deze drie benaderingen: we hebben geen eindeloze rijtjes woorden in ons hoofd zitten, maar het menselijk taalvermogen werkt veel economischer en dus efficiënter. Deze efficiëntie wordt bereikt doordat we de beschikking hebben over netwerken en onderscheidende kenmerken. Hoe dit precies zit, zal in de volgende paragrafen worden uitgelegd.

§ 2.2 - De prototypetheorie

Deze theorie houdt ongeveer in dat woordbetekenis uit een **concept** (een soort plaatje) bestaat van het meest typische voorbeeld van de persoon, dier of zaak. Vanuit dit **prototype** wordt gekeken naar personen, dieren of dingen die er wel op lijken, maar die toch net even anders zijn. Bij het woord 'vogel' zullen veel mensen eerder denken aan een mus of een merel dan aan een Taigaboomkruiper of een pinguïn. De vogel die voor het "allervogeligst" is, is het prototype. Vogels die op het prototype lijken, zijn **typischer** voor het begrip 'vogel' dan de **atypische** Taigaboomkruiper. Een keeshond of een stuk kaas wijken zo sterk van het prototype af dat ze niet onder het begrip 'vogel' kunnen vallen.

Als je een groep mensen een rij vruchtnamen laat sorteren naar hun meest karakteristieke vruchteigenschappen, dan krijg je de reeks: appel, peer, kers, pruim, banaan (...) kiwi, tomaat. De appel is blijkbaar de meest typische vrucht onder de vruchten, de tomaat de

minst typische. De appel is dus voor veel mensen het prototype van een vrucht. Een tomaat wijkt zo sterk af van het prototype dat niet iedereen hem als 'vrucht' aanduidt.

Welk persoon, dier of ding als prototype geldt, is aangeleerd. Daarom zijn opvattingen over prototypen afhankelijk van tijd, plaats en culturele achtergrond. Zo zal het prototype voor 'kaas' door een Nederlander anders worden ingevuld dan door een Fransman (brie, camembert, roquefort) of door een Amerikaan (cheddar) in plaats van een stuk Edammer met gaten. Prototypes zijn afhankelijk van waar je bent opgegroeid en in welke omstandigheden.

§ 2.3 - De Woordveldtheorie

Als we uitgaan van het idee dat kennis in netwerken wordt opgeslagen, dan vormt de woordveldtheorie een logische invalshoek. De eerste wetenschapper die zich hiermee bezighield was de Duitse filoloog³ Trier (1931), die de betekenisverschuivingen van de Middeleeuwse woorden 'wisheit', 'kunst' en 'list' verantwoordde door een *woordveld* te gebruiken. Triers model is regelmatig gekritiseerd en bijgesteld.

Uiteindelijk resulteerde zijn theorie in de weergave van een aantal betekenisverwante woorden in een veldendiagram waarin de onderlinge betekenisverschillen worden afgebakend. De woordveldtheorie stelt dat een woord niet op zichzelf staat, maar een deel van zijn betekenis altijd ontleent aan de omringende woorden in het woordveld.

Zo heeft 'sneeuw' een hechte relatie met 'hagel', is het wat minder hecht ook met 'ijs' verbonden en heeft 'sneeuw' daarnaast een tegengestelde relatie met 'regen'. De woorden 'sneeuw', 'hagel', 'ijs' en 'regen' behoren tot hetzelfde woordveld. Als we iemand horen zeggen 'Ik heb een uur door de sneeuw gelopen.', dan wordt eerst het woord 'sneeuw' in ons Mentale Lexicon geactiveerd en komt de bijbehorende betekenis beschikbaar. Maar daarbij worden ook de woorden 'hagel', 'ijs' en 'regen' geactiveerd, hoewel minder sterk.

De woorden uit een woordveld hebben minstens één betekenselement gemeenschappelijk, maar onderscheiden zich weer van elkaar doordat er minstens één betekenselement is dat ze weer uit elkaar drijft. Deze theorie legt dus ook de nadruk op bepaalde betekenseigenschappen van woorden (bv. 'nat', 'koud', 'neerslag').

---

³ Filologie = de wetenschap die zich bezighoudt met (de verklaring van) de taal en letteren van een volk, vaak in samenhang met de cultuurgeschiedenis.

De velden zijn gelabeld met een bepaalde betekenseigenschap. Een groep woorden van dezelfde woordsoort die in een duidelijk omschrijfbare betekenisrelatie tot elkaar staan en die vallen onder hetzelfde *hyperoniem* noemen we *hyponiemen*. Een *hyperoniem* is een woord dat een algemenere betekenis heeft (of eigenlijk: dat ondersoorten samenvat) dan een *hyponiem* (dat meer specifiek is). Zo kun je 'vogel' een hyperoniem noemen van 'mus', 'merel', 'Taigaboomkruiper' enz. Een woordveld bestaat dus altijd uit hyponiemen. In hst. 4 zal verder worden ingegaan op onderlinge betekenisrelaties van woorden.

Een voorbeeld naar het model van Trier voor de verschillende manieren van voedselbereiding (hyperoniem) is:

Voorbeeld 1

Manieren van voedsel bereiden

		met geleidingswarmte (oven)	met stralingswarmte (vuur)	met contactwarmte (pan)
met water	niet in dampvorm	koken		
	in dampvorm	stomen		
met olie		braden in oven		braden
		bakken	roosteren	

Nog een voorbeeld van woorden die in een duidelijk omschrijfbare betekenisrelatie tot elkaar staan zijn 'fiets', 'auto', 'trein' en 'bus'. Hun gemeenschappelijk kenmerk is: de eigenschap 'vervoermiddelen zijn'. Dit geldt ook voor 'rennen', 'wandelen', 'slenteren' en 'schuifelen', die allemaal vormen van 'lopen' zijn.

Voorbeeld 2 (zww)

- Hyperoniem: eetgerei
- Woorden uit het woordveld: bord, kopje, schoteltje, schaal, schaalje, eierdop, glas, beker, vork, mes, lepel, lepeltje
- Betekenisonderscheidingen:
  - a) voedselrecipiënten (waar je voedsel in kan doen)
  - b) voedselbewerkers (waarmee je voedsel hapklaar maakt)

Voorbeeld 3 (ww)

- Hyperoniem: zich voortbewegen
- Woorden uit het woordveld: lopen, rennen, wandelen, draven, sluipen, schuifelen, springen, glijden, klimmen, huppelen, marcheren, zwemmen, roeien, varen, fietsen, stappen, schaatsen, skateboarden, skiën, zeilen, vliegen, autorijden, vliegen, reizen per trein, reizen per bus, reizen per tram, reizen per trolleybus, reizen per taxi, vliegen per helikopter, reizen per hovercraft.
- Betekenisonderscheidingen:
  - a) zonder hulpmiddel - met hulpmiddel
  - b) met benen - met handen en voeten
  - c) te land - te water
  - d) met particulier vervoer - met openbaar vervoer

Voorbeeld 4 (znw)

- Hyperoniem: dranken
- Woorden uit het woordveld: koffie, thee, bier, limonade, wijn, chocolademelk, cognac, whisky, tomatensap, cola, port, Spa rood, jus d'orange, melk, Breezer
- Betekenisonderscheidingen:
  - a) alcoholisch - niet-alcoholisch
  - b) koud - warm
  - c) van fruit - kunstmatig

Het woordveld voor *dranken*, hier grafisch weergegeven in vakken naar het voorbeeld van Trier, ziet er als volgt uit:

- alcohol				+ alcohol	
Koud		Warm		Gegist	gedestilleerd
Op fruitbasis		Niet op fruitbasis		<i>bier, wijn, sherry</i>	<i>jenever, cognac, whisky, likeur, wodka, tequila, rum</i>
Met koolzuur	Zonder koolzuur	Met koolzuur	Op melkbasis		
<i>cassis</i>	<i>jus d'orange, tomatensap, grapefruitsap, appelsap</i>	<i>cola, Spa rood, 7-Up, Fanta, Sprite,</i>	<i>melk, karnemelk, Chocomel</i>	<i>koffie, thee, chocolademelk</i>	Gemixt
					<i>cocktail, Breezer, longdrink, Sangria</i>

§ 2.4 - De Componentiëleanalyse

Het uitgangspunt van deze derde theorie is dat je de complexe 'woordbetekenis' van een woord uiteen kunt rafelen in een aantal losse betekeniscomponenten. Betekeniscomponenten worden ook wel 'semantic features', ook: 'semantische kenmerken' genoemd. Zo kun je de betekenis van het woord 'lerares' zien als de opsomming van onder meer <+concreet>, <+levend>, <+menselijk>, <-mannelijk>, <+volwassen>, <+beroep>. Het kenmerk <-concreet> heeft betrekking op 'abstracte woorden' als geluk, feit, huwelijk, gezag, wetenschap. Het woord 'bier' is, tegengesteld daaraan, opgebouwd uit de component <+concreet> en verder uit onder meer <-levend>, <+vloeibaar>, <+artefact>. Een *artefact* is een product dat door mensen is gemaakt en dat dus niet vrij in de natuur voorkomt. Zo spreek je in het geval van water, ruwe aardolie en een boom van <-artefact> en beschouwen we een hamer als <+artefact>.

<i>koe</i>	<i>stoel</i>	<i>ontbijt</i>	<i>karnemelk</i>
<+ concreet>	<+ concreet>	<- concreet> (ook: <+ concreet>)	<+ concreet>
<+ levend>	<- levend>	<- levend>	<- levend>
<- artefact>	<+ artefact>	<+ artefact>	<+ artefact>
<- menselijk>	<- menselijk>	<- menselijk>	<- menselijk>
<- mannelijk>	<- mannelijk>	<- mannelijk>	<- mannelijk>
<- gebeuren>	<- gebeuren>	<+ gebeuren>	<- gebeuren>
		<+ duratief>	
<+ telbaar>	<+ telbaar>	<- telbaar> (ook: <+ telbaar>)	<- telbaar>
<- vloeibaar>	<- vloeibaar>	<- vloeibaar>	<+ vloeibaar>
...	...	...	...

§ 2.4.1 - Toelichting op de matrix met features

- Het woord 'ontbijt' kan op twee manieren worden opgevat: als een abstract begrip (en dus niet telbaar) of als een concreet begrip.

- Abstract is dat woord in 'Ik heb graag muesli als ontbijt.'
- Concreet in 'Mijn ontbijt werd vanochtend op mijn kamer geserveerd.'

- <-concreet> is hetzelfde als <+abstract>. De reden om van het begrip 'concreet' uit te gaan en niet van 'abstract' is betrekkelijk willekeurig. Het had ook andersom kunnen zijn. Er is iets voor te zeggen dat concrete zaken aan abstracties voorafgaan en dat daarom het feature <-concreet> de voorkeur verdient.

- Semantisch gezien zit er wel een groot verschil tussen abstract en concreet: abstracte concepten zijn niet zichtbaar en kunnen daardoor bijvoorbeeld geen kleur aannemen. Zo kun je zeggen dat de stoel groen is, maar niet dat het vermoeden groen is.

- Een telbaar zelfstandig naamwoord (zoals 'stoel') heeft vaste contouren: lengte, breedte en hoogte. Een niet telbaar zelfstandig naamwoord (bijvoorbeeld 'zand') heeft daarentegen ondefinieerbare contouren: je kunt er geen vaste lengte-, breedte- en hoogteverhouding aan toekennen. Dit heeft tot gevolg dat je dergelijke woorden niet kunt tellen, niet in het meervoud kunt zetten of er een onbepaald lidwoord voor kunt zetten. Dit zijn dus niet alleen maar semantische gevolgen, maar ook syntactische (grammaticale) gevolgen. Het zijn namelijk voorwaarden voor de manier waarop je dergelijke woorden in een grammaticaal correcte zin kunt gebruiken. Vergelijk:

de stoel	het zand
een stoel	*een zand ⁴
vijf stoelen	*vier zanden

- Woorden die een maataanduiding aangeven, zoals 'meter', 'liter', 'kilo', 'hectare' en 'megahertz' verwijzen niet naar *entiteiten*: dingen die in de/een werkelijkheid bestaan. Je kunt bijvoorbeeld wel zeggen: 'Er was eens een huis dat ...' (concreet) of 'Er was eens een oorlog die...' (abstract), maar niet: '*Er was eens een hectare die ...'.

- De puntjes onderaan in de matrix geven aan dat de betekenis met de al genoemde features niet volledig beschreven is en dat er dus nog meer features mogelijk zijn.

- Een zelfstandig naamwoord kan duiden op een gebeurtenis als dat woord tijd in beslag neemt. Dat kan één enkel moment zijn (zoals een botsing), maar het woord kan ook een bepaalde tijdsduur impliceren (zoals in geval van applaus). Het onderscheid tussen beide mogelijkheden wordt aangegeven met de volgende begrippen:

- Duratief: een langdurig(e) situatie/proces bv. een ziekte
- Punctueel: een eenmalige gebeurtenis bv. een kuchje

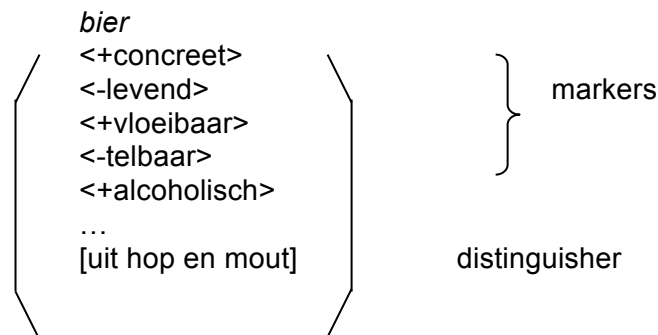
---

⁴ Een sterretje voor een zin geeft aan dat die zin ongrammaticaal is.

§ 2.4.2 - Markers en distinguishers

Natuurlijk is door de opsomming van de features nog niet het unieke kenmerk van 'lerares' of 'bier' gedekt. De rijtjes kenmerken definiëren slechts *verzamelingen* (en geen afzonderlijke begrippen), want er vallen aan de ene kant ook 'trambestuursters', 'secretaresses' en 'boerinnen' onder en 'wijn', 'limonade' en 'wasbenzine' aan de andere kant. Om woordbetekenissen absoluut te kunnen onderscheiden is een *uniek kenmerk* nodig dat alleen voor dat ene woord geldt en niet door andere woorden kan worden gebruikt.

Dit probleem kan worden opgelost door onderscheid te maken tussen *markers* en *distinguishers*. De *markers* zijn de systematisch terugkerende betekeniseigenschappen zoals <+menselijk> of <-menselijk>, <+vrouwelijk>, <-volwassen>, enz. Een *distinguisher* geeft aan wat het idiosyncratische kenmerk (het unieke, onvoorspelbare kenmerk) van de woordbetekenis is, waarmee het ene woord zich ondubbelzinnig in betekenis kan onderscheiden van het andere woord. Voor 'lerares' zou de distinguisher kunnen zijn [iemand die lesgeeft in het voortgezet onderwijs] en voor bier [door gisting uit hop en mout bereid]. De matrix van 'bier' ziet dan als volgt uit:

§ 2.4.3 - Selectierestricties

Woorden hebben een betekenis en een grammaticale functie. Door de grammaticale functie hebben de opeenvolgende woorden in een zin ieder hun mogelijkheden en beperkingen om met andere woorden een verbinding aan te gaan. De plaats van de woorden in een zin is niet toevallig. Zo kunnen woorden op de goede plek staan (zin 1) of op een verkeerde plek staan (zin 2 en 3). Een foute woordvolgorde is dus ongrammaticaal, waarbij zin 2 nog ongrammaticaler is dan zin 3. Ongrammaticaliteit is blijkbaar een kwestie van gradatie.

1. 'Met een lang zakmes sneed de visboer razendsnel de haring in vier mootjes.'
2. *'Met een zakmes lang visboer sneed de in vier mootjes haring de razendsnel.'
3. *'Lang de met sneed zakmes visboer de een vier razendsnel haring in lang mootjes.'

Woorden hebben dus beperkte plaatsingsmogelijkheden. Dat verschijnsel duidt men ook wel aan met *distributie*. Deze mogelijkheden zijn per syntactische categorie verschillend.

Bijvoorbeeld:

- Een lidwoord en een bijvoeglijk naamwoord moeten altijd voor een zelfstandig naamwoord staan, vgl. 'een lang zakmes' vs. *'zakmes een lang'.
- Achter een voorzetsel moet altijd een zelfstandig naamwoord of voornaamwoord komen, vgl. 'met een zakmes' vs. *'een zakmes', 'de dichter in hem' vs. *'de dichter hem in'.
- Er kan geen bijwoord achter een voorzetsel staan, vgl. *met razendsnel.

Deze beperkingen in mogelijke woordposities in de zin kunnen we *syntactisch* noemen, omdat ze met de bouw van zinnen te maken hebben. Opeenvolgende woorden kunnen echter ook *semantische beperkingen* ondergaan: niet alle woorden kunnen probleemloos met elkaar gecombineerd worden tot een betekenisvolle zin. Zo is de volgende combinatie van woorden voor iedereen duidelijk een foute zin: *'Gele gedachten smolten lenig over de uren.'

Syntactisch is deze zin in orde: het bijvoeglijk naamwoord staat keurig voor het zelfstandig naamwoord (*gele* gedachten) en achter het voorzetsel staat, zoals het hoort, een zelfstandig naamwoord (*over de uren*). Maar semantisch is er toch het een en ander mis. Dat kunnen we als volgt verantwoorden: 'gele' is een bijvoeglijk naamwoord dat een <+ concreet> zelfstandig naamwoord vraagt, vgl. 'gele tulpen', 'gele deur', 'gele bal'. Daarentegen kan 'gele' niet gecombineerd worden met abstracte begrippen: *gele angsten, *geel feit, *gele botsing.

Deze semantische beperkingen gelden voor veel verschillende woorden:

- 'Smelten' vergt een <-levend> en een <-vloeibaar> onderwerp, vgl.

De sneeuw smelt
Het ijzer smolt
Het vet is gesmolten
*De merel smolt
*De pudding is gesmolten

- 'Lenig' gaat alleen samen met een <+levend> onderwerp:

De panter klom lenig in de boom.
Harry sprong lenig over het hek.
*De aandacht verslapt lenig.

- Lenig veronderstelt ook een <+handeling>-werkwoord:

De voetballer kopte lenig de bal weg.
*De meeste kinderen lagen lenig op het strand.

De manier waarop woordbetekenis in ons brein is verankerd moet dus zo zijn dat naast de mogelijke betekenissen van een woord ook de syntactische en semantische beperkingen (ook: 'restricties') in het Mentale Lexicon zijn opgenomen. We hebben immers allemaal direct in de gaten wanneer de zinnen die met een * zijn gemarkeerd niet kloppen, zonder dat we van een woord als 'lenig' ooit bewust hebben geleerd dat dit woord alleen maar gebruikt kan worden bij een <+levend> onderwerp en een <+handeling>-werkwoord.

<i>Bal</i>	<i>Gedachte</i>	<i>Smelten</i>	<i>Geel</i>
<+ N>	<+ N>	<+ V>	<+ A>
....	....	....	....
<+ telbaar>	<+ telbaar>	$\left. \begin{array}{l} <- levend> \\ <+ concreet> \\ <- vloeibaar> \end{array} \right\}$	_____ <+ concreet> N
<+ concreet>	<- concreet>		Subject
<- vloeibaar>	<- gebeuren>		....
.....	.....	.....	

Toelichting:

Je ziet dat ieder woord van een rijtje *features* is voorzien. Het eerste feature geeft syntactische informatie. Hier volstaan we met informatie over de woordsoort:

- N = Nomen (zelfstandig naamwoord)
- V = Verbum (werkwoord)
- A = Adjectief (bijvoeglijk naamwoord)

De syntactische informatie is verre van volledig. Vandaar dat we stippeltjes onder het eerste feature hebben gezet. Hetzelfde geldt voor de semantische informatie.

De semantische informatie bestaat uit semantische features die de totale woordbetekenis opdelen in afzonderlijke betekeniscomponenten. De features onder 'bal' en 'gedachte' spreken voor zich. Die onder 'smelten' vragen om wat toelichting. De aanduiding tussen accolades duidt erop dat het werkwoord 'smelten' alleen maar onderwerpen (=subjecten) verdraagt die voldoen aan de eigenschap <- levend>, <+ concreet>, <- vloeibaar>.

Bij 'geel' moet je op de horizontale streep je de plaats van het adjectief ('geel') denken. Het woord 'geel' staat voor een zelfstandig naamwoord zoals bijv. in 'een geel huis'. Erachter staan de selectiecriteria voor de zelfstandige naamwoorden (N = Nomen) waarmee 'geel' wordt gecombineerd. De zelfstandige naamwoorden in een verband met 'geel' kunnen dus alleen maar als kenmerk hebben <+ concreet>. Vandaar dat *'een gele gedachte' fout is, omdat 'gedachte' een abstract, dus <-concreet> woord is en dus niet met 'geel' gecombineerd kan worden.

Bij het maken van zinnen neemt men aan dat het werkwoord het centrale element vormt. Dat werkwoord stelt zijn eigen specifieke semantische eisen aan zijn syntactische omgeving en selecteert in elk geval een bepaald onderwerp (subject) en lijdend voorwerp (object). Het subject en object moeten voldoen aan de semantische eisen van het werkwoord. Bij 'smelten' gaat het alleen maar om het subject. Maar bij een werkwoord als 'repareren' moeten er ook eisen aan het object gesteld worden:

<i>Repareren</i>		
<+ V>		
....		
<+ levend>	Subject	
$\left. \begin{array}{l} <+ Concreet> \\ <+ Voorwerp> \\ <+Artefact> \end{array} \right\}$	Object	
		.....

Deze subjects- én objectseisen zijn nodig om te voorkomen dat er semantisch onwelgevormde zinnen ontstaan als:

*De haas repareerde de afstand.

*De opdracht repareerde de waarheid

De features kennen we nog uit de *componentiële analyse*. Ze zorgen ervoor dat de selectierestricties van werkwoord en bijvoeglijk naamwoord niet worden overschreden en dat er geen semantische onwelgevormde zinnen ontstaan.

§ 2.4.4 - Stijlfiguren

In de voorgaande paragrafen zijn we steeds uitgegaan van een letterlijke betekenis. Toch zijn mensen in staat om een extra betekenislaag toe te kennen en dus ook te interpreteren. We doelen hier op het zogeheten *figuurlijk taalgebruik*. Door vergelijking ontstaat een alsof-effect. Het object, de materie of het begrip anderszins wordt niet zelf bedoeld, maar een object enz. waarmee wordt vergeleken. Er vervalt daarbij een bepaald betekeniskenmerk. Dit effect wordt vaak toegepast in poëzie en (minder vaak) in proza. Een schrijver speelt met taal om een bepaald effect te bewerkstelligen: een verrassend beeld, een nieuwe manier van uitdrukken.

Doordat we over een complexe verzameling van kenmerken beschikken, zijn we in staat om niet alleen maar de afwijking te maken of te signaleren, maar ook om een nieuwe interpretatie toe te kennen aan dit bijzondere gebruik. De twee meest voorkomende vormen zijn **personificatie** en **synesthesie**. De stijlfiguur *personificatie* manipuleert met de restrictie die uitgevoerd wordt door de kenmerkspecificatie <+ levend>. De heuvels in het onderstaande voorbeeld kunnen immers niet leunen en zeker niet doodmoe zijn. Dat is voorbehouden aan levende personen of dieren.

*Tegen reusachtige wolken leunen
doodmoe de heuvels, vergrijsd in zwijgen.*
(J. Hamelink, 'Heuvellandschap')

*De echo raapt gehaast
Haar stappen op.*
(Paul Rodenko, 'Bommen')

Synesthesie is de term die gebruikt wordt voor vermenging van zintuiglijke gewaarwording. Je kunt een spruitje bitter vinden smaken, maar toch kunnen mensen ook bittere woorden spreken. Winegums zijn zoete snoepjes, maar je kunt ook een zoet jurkje dragen of naar zoete muziek luisteren. Het kenmerk <+ smaak> is in beide voorgaande voorbeelden kennelijk 'uitgeschakeld'. Behalve in spreektaal komt synesthesie ook vaak voor in poëzie:

mager praten
(Jan Arends)

§ 2.5 - Samenvatting

- Prototypetheorie: we hebben concepten die meer prototypisch zijn dan andere. Door te vergelijken met andere voorkomens, kunnen we betekenissen onderscheiden.

- Woordveldtheorie: een woord heeft nooit een geïsoleerde betekenis, maar de betekenissen zitten in een netwerk (woordveld). In een woordveld is sprake van een bovenliggend woord (hyperoniem) dat door unieke betekenissenkenmerken onderscheiden kan worden van onderliggende/naastliggende woorden.

- Componentieleanalysetheorie: woorden zijn samengesteld (bevatten componenten) uit verschillende kenmerken (features).

- Een feature kan wel of niet aanwezig zijn in een bepaalde woordbetekenis.
- Er is onderscheid tussen markers (de systematisch terugkerende betekeniseigenschappen) en distinguishers (geven aan wat het idiosyncratische kenmerk van de woordbetekenis is, dus waarmee het ene woord zich ondubbelzinnig in betekenis onderscheidt van het andere woord).
- Woorden hebben syntactische en semantische beperkingen. Syntactische selectierestricties bepalen de grammaticaal correcte woordvolgorde in een zin. Semantische selectierestricties scheppen bepaalde voorwaarden om een correcte betekenis in een zin aan te brengen: lang niet alle woorden kunnen probleemloos met elkaar gecombineerd worden.
- Stijlfiguren: opzettelijke schendingen van semantische selectierestricties.

Hst. 3 - Woordsemantiek

§ 3.1 - Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we gekeken naar verschillende theorieën die een verklaring kunnen bieden voor de manier waarop wij betekenis kunnen toekennen aan onze taal. In dit hoofdstuk zullen we ons uitsluitend richten op de praktijk waarin we de woorden gebruiken, zonder te verwijzen naar de manieren waarop de betekenissen in het Mentale Lexicon liggen opgeslagen.

In dit hoofdstuk komen verschillende aspecten van de woordsemantiek aan bod. We zullen in § 3.2 kijken naar de manier waarop verschillende soorten woorden wel of niet zelfstandige betekenis kunnen bezitten. Vervolgens behandelen we in § 3.3 de verschillende denkstappen die we moeten zetten om betekenis aan 'iets' toe te kunnen kennen. Hierbij zullen we bovendien ingaan op het verschil tussen abstracte en concrete woorden, want dit zijn natuurlijk twee verschillende betekenis categorieën die op een verschillende manier een woordbetekenis tot stand brengen.

Woordbetekenissen staan nooit op zichzelf. Bij het verwerken van een woordvorm (het lezen van een geschreven woord of het horen van een gesproken woord) wordt nog veel meer extra informatie opgeroepen. Zo leggen we niet alleen maar verbanden tussen het concept en de betekenis, maar spelen ook emoties een rol bij het tot stand brengen van woordbetekenis. Deze verhoudingen zullen daarom in § 3.4 worden besproken, waar het verschil tussen hoofdbetekenis en bijbetekenis centraal staat.

§ 3.2 - Inhoudswoorden, functiewoorden en deiktische woorden

Vrijwel alle woorden hebben betekenis. Dat geldt in ieder geval voor bijvoeglijke naamwoorden (blauw, gaar, blij, traag), zelfstandige naamwoorden (zakmes, lucifer, achterdocht) en bijwoorden (vaak, misschien, thuis). Dit zijn de zogeheten **inhoudswoorden**.

Je hebt ook woorden die alleen maar een grammaticale verbindingsrol vervullen, zonder dat ze zelfstandige betekenis bezitten. Zulke woorden zonder zelfstandige betekenis noemen we **functiewoorden**.

Dit is bijvoorbeeld het geval bij *te* en *aan het* in de volgende zinnen, waar deze elementen aangeven dat de activiteit die met het werkwoord wordt uitgedrukt (respectievelijk lachen en honkballen) voor een langere tijd aan de gang is.

Ze zat *te* lachen.

De vierde klas was *aan het* honkballen.

Andere woorden verwerklijken alleen in combinatie met andere woorden een specifieke betekenis. Zelf hebben ze geen zelfstandige betekenis. Denk aan *voegwoorden* (dat, of), *lidwoorden* (de, het, een) en *voorzetsels* (op, onder, tijdens). Vergelijk:

Niemand wist *of* Sandra aangenomen was als logopediste.

Niemand wist *dat* Sandra aangenomen was als logopediste.

Hij is *een* dirigent van het Concertgebouworkest.
Hij is *de* dirigent van het Concertgebouworkest.

De kat lag *op* het bed.
De kat lag *onder* het bed.

Niet alleen functiewoorden hebben geen zelfstandige betekenis, ook de zogenaamde **deiktische** of ook wel **verwijzende woorden** hebben zonder een duidelijke context geen concrete inhoudelijke betekenis. De betekenis van deze woorden is altijd afhankelijk van wie ze uitspreekt en waar en wanneer ze worden uitgesproken. Voorbeelden: ik, jou, hij, zij, gisteren, vandaag, vorig jaar, maandag, dinsdag, volgende week, hier, daar, dit, dat (zelfstandig gebruik aanwijzend voornaamwoord), komen en gaan (betekenis van 'komen' en 'gaan' kan variëren: van de spreker af of naar de spreker toe). Deze woorden zijn eenvoudig te vervangen door inhoudswoorden:

gisteren → de vorige dag
volgend jaar → 2009
hij → koning Willem Alexander

Deze termen zijn ondanks hun gebrek aan eigen inhoud wel degelijk nuttig voor ons als taalgebruikers. Het maakt de taal flexibel en economisch, want je hoeft nu niet telkens een concreet inhoudswoord te gebruiken. Toch is er wel een potentieel nadeel: zonder concrete context kan een zin 'leeg' blijven: 'Hij zei gisteren tegen haar dat ze maar moest gaan.'

§ 3.3 - Woord en betekenis

§ 3.3.1 - De semiotische driehoek

Stel: je doet je ogen open en je ziet het dier op de foto hiernaast. Als je aan een ander wilt beschrijven wat je ziet, kun je gaan hinniken of galopperen of je kunt proberen het dier te tekenen. Dan maak je gebruik van **mimese** (nabootsing) om betekenis over te brengen. Je kent het woord 'mimese' waarschijnlijk wel van de mime-speler, die ook nabootst.

Je kunt ook het woord 'paard' uitspreken. Anders dan bij **mimese** is de relatie tussen het woord 'paard' en het dier niet nabootsend, maar **arbitrair** (willekeurig). Alleen mensen die Nederlands kunnen verstaan, begrijpen wat je met 'paard' bedoelt. Andere talen gebruiken heel andere woorden voor hetzelfde dier. Denk maar aan het Friese 'hynder' of het Franse 'cheval'. Ken je die talen niet, dan heb je geen idee dat er met die woorden wordt verwezen naar wat jij een 'paard' noemt.

Door te hinniken, te galopperen, een tekening te maken of het woord 'paard' te gebruiken, hanteren we zogenaamde 'tekens'. Elk van die tekens gebruiken we om te verwijzen naar het dier op de foto. Dat dier noemen we de **referent** (datgene waarnaar wordt verwezen) van het teken.

Nou weet natuurlijk vrijwel elke Nederlandstalige dat het dier op de bovenstaande foto met het teken 'paard' kan worden aangeduid, maar bij het voorwerp op de onderstaande foto zal niet iedereen meteen een woord of een ander teken paraat hebben.

Dat je niet weet hoe je het voorwerp op de foto moet aanduiden, komt waarschijnlijk doordat het voorwerp niet lijkt op enig voorwerp dat je ooit eerder bent tegengekomen. Je bent wel een heleboel dieren tegengekomen die 'paard' werden genoemd. Je hebt een heleboel informatie over al die dieren verzameld. Daardoor heb je in je hoofd een beeld van de dieren die je met het teken 'paard' kunt aanduiden. Dat beeld noemen we het **concept** 'paard'. Het bestaan van dat concept zorgt ervoor dat je het teken 'paard' kunt gebruiken voor elk dier dat sterk lijkt op eerdere paarden die je bent tegengekomen. Als jij het dier op de eerste foto aan iemand anders beschrijft door het woord 'paard' te gebruiken, dan wordt in zijn of haar geheugen het concept 'paard' actief en dan krijgt hij of zij een indruk van wat jij op de foto hebt gezien.

De meeste mensen komen niet zo vaak in contact met voorwerpen die als 'neusspeculum' worden aangeduid. Zo heet namelijk het medische instrument op de tweede foto. Zij hebben noch het teken 'neusspeculum' in hun woordenschat, noch het concept 'neusspeculum' in hun geheugen. Nu je dit weet, is er een kans dat je je een beeld kunt vormen zodra je iemand het woord 'neusspeculum' hoort gebruiken en ook dat je in staat bent het woord 'neusspeculum' te gebruiken als teken voor specifieke referenten die je in de spreekkamer van je huisarts misschien nog eens tegenkomt.

De wetenschap die zich bezighoudt met tekens heet de **semiotiek** en de drie begrippen "teken"- "concept"- "referent" noemen we met elkaar de zogenaamde **semiotische driehoek**.

§ 3.3.2 - Twee problemen met de semiotische driehoek

Eigennamen zoals 'Harry Mulisch' en 'Wilma van Dijk' zijn direct gekoppeld aan een referent, maar de meeste tekens (bijvoorbeeld 'paard', 'neusspeculum' en 'studente') kunnen we alleen gebruiken doordat we ons geheugen afzoeken naar concepten die lijken op de

referent. Die omweg kan tot problemen leiden. Niet iedereen heeft namelijk precies hetzelfde concept bij een teken in z'n geheugen. Zo is er veel discussie over de kleur van Japanse stoplichten. De rode en oranje lamp daarin hebben ongeveer dezelfde kleur als die in Nederlandse stoplichten, maar de derde lamp heeft een kleur die in de ogen van veel mensen de naam 'blauw' verdient, terwijl anderen vinden dat ze 'groen' moet heten. Mensen doen in hun leven net iets verschillende ervaringen met kleuren op, zodat er een kleur is die voor de een meer op het concept 'groen' lijkt en voor de ander meer op het concept 'blauw'. Googel maar eens op "Japanese traffic light" en bespreek met anderen welk woord volgens jullie het best past.

Dat we woorden gebruiken via bestaande concepten uit ons geheugen, dat kunnen we nog mooi in sommige Nederlandse woorden terugzien. Zo hebben onze voorouders de naam 'vleermuis' gegeven aan een dier dat ze op een muis vonden lijken. Ze gebruikten ook 'walvis' voor een dier dat op een vis leek. Alleen zijn vleermuizen helemaal geen muizen en walvissen geen vissen. In het Fries worden lijsters en merels allebei 'lyster' genoemd, terwijl het toch verschillende vogelsoorten zijn. En het van oorsprong Maleisische woord 'orang oetan' betekent 'bosmens', alsof een 'orang oetan' een mensensoort zou zijn.

Een tweede probleem met de semiotische driehoek is dat we ook tekens kunnen gebruiken waarbij we helemaal geen duidelijk beeld ('concept') kunnen hebben. Denk aan abstracte woorden zoals 'alles', 'niets', 'gezag' en 'relatie'. Dat we die woorden gebruiken en dat andere mensen ze begrijpen, geeft aan dat het concept dat bij een teken hoort ook abstract kan zijn. Doordat we abstracte woorden vaak tegenkomen of doordat ze ons worden uitgelegd vormen we blijkbaar een concept in ons geheugen dat zelf ook abstract is. Het kan ook zijn, en er zijn wetenschappers en filosofen die daar aanwijzingen voor hebben gevonden, dat die abstracte concepten van nature al in ons hoofd zitten. We zouden geen ervaring nodig hebben om ze te vormen.

§ 3.3.3 - Conceptvorming

Theoretisch gezien zijn er drie manieren om iemand anders duidelijk te maken wat we met een bepaald teken bedoelen. Stel dat dat teken het woord 'berggorilla' is. Dan hebben we de volgende drie opties tot onze beschikking.

We kunnen alle mogelijke referenten aanwijzen van het teken 'berggorilla'. Dat zijn er nog een maar een paar honderd, dus dat is in principe te doen. Al die berggorilla's samen vormen de **extensie** van het teken 'berggorilla'. Als de gesprekspartner goed oplet, kan hij of zij daarna elke berggorilla aanwijzen. Met een woord als 'PVV-lid' (waarvan maar één referent bestaat) gaat het ook, net als met de woordgroep 'huidige koning van Nederland' (één referent) of 'Friese hogeschool' (handjevol referenten). Met 'paard', 'PvdA-lid', 'inwoner van Nederland' en 'Friese automobilist' is het aanwijzen van de extensie praktisch onmogelijk.

Een andere optie is om uit te leggen wat we bedoelen met het woord 'berggorilla'. We kunnen bijvoorbeeld zeggen "grote mensaap van het geslacht gorilla die leeft in het Afrikaanse Virungagebergte, te herkennen aan de zwarte vacht, het langgerekte gezicht en de korte armen". Zo'n uitleg van een begrip, die we bijvoorbeeld in een encyclopedie kunnen tegenkomen, noemen we de **intensie** (met een *s*, niet met een *t*) van dat begrip.

We kunnen ook proberen om de ander zich door ervaring een concept te laten vormen, bijvoorbeeld door hem of haar in de dierentuin of in Afrika een aantal referenten van het teken 'berggorilla' te laten zien. Elk van die referenten noemen we een **illustratie** of **voorbeeld** ervan. Hoe makkelijker het voorbeeld leidt tot herkenning van andere referenten,

hoe **typischer** we het noemen. Zo zal een gezonde volwassen zwarte berggorilla ons sneller een concept leveren waarmee we andere berggorilla's herkennen dan een minder typische jonge, zieke albino. Als je wilt dat iemand zich een bruikbaar concept vormt bij het woord 'vogel', dan kun je hem beter lijsters, duiven en meeuwen laten zien dan **atypische** vogels zoals pinguïns en struisvogels.

Kinderen die een taal verwerven, gebruiken bij een woord vaak een **overextensie**. Ze verwijzen dan bijvoorbeeld met 'poes' naar elk viervoetig dier of met 'papa' naar elke man. Ouders kunnen proberen de extensie van het woord kleiner te maken door te zeggen: "Nee, dat is geen poes, maar een hond."

We nemen vaak stilzwijgend aan dat als onze taal een teken heeft, dat er dan in een andere taal een teken is met precies dezelfde extensie. Het bestaan van vertaalwoordenboeken (bijvoorbeeld Nederlands-Frans) versterkt die indruk. Hij is echter lang net altijd correct. Zo heeft het Duitse woord 'Haus' de extensie van de Nederlandse woorden 'huis' en 'flat'. Er zijn dus veel meer gebouwen die je 'Haus' kunt noemen dan gebouwen die je 'huis' kunt noemen. Voor Duitsers is dat even wennen. Zo moeten wij er ook aan wennen dat het Russisch geen vertaling heeft voor het Nederlandse woord 'blauw'. Russen onderscheiden de kleuren 'goloeboj' en 'sinij'. De extensie van die twee tekens samen is gelijk aan die van het Nederlandse teken 'blauw'.

§ 3.3.4 - Specifieke en generieke tekens

Als we een teken gebruiken, dan heeft dat soms maar één referent. In "Mag ik je aansteker even gebruiken?" verwijst de woordgroep 'je aansteker' naar één **specifiek** voorwerp. Een woord kan ook een groter aantal referenten hebben. Zo heeft in de zin "Elke leerling kreeg een pakje rozijnen" de woordgroep "elke leerling" meerdere referenten.

Soms gebruiken we ook de volledige extensie als referent. We noemen het gebruikte teken dan **generiek**. Voorbeelden zijn te vinden in de volgende zinnen. De generieke tekens zijn onderstreept.

- Berggorilla's leven van bladeren.
- Voor vrouwen is het kasteel verboden toegang.
- We weten dat de mens tweehonderdduizend jaar geleden in Afrika is ontstaan.
- Een auto is een vervoermiddel met wielen en een motor.
- Zand is een korrelig materiaal.

Het is niet altijd meteen duidelijk of een teken specifiek of generiek wordt gebruikt. Leerders van vreemde talen doen er wel even over om daarachter te komen. Zo kan de Engelse wijsheid "Man has always danced" met een generiek gebruikt 'man' niet letterlijk in het Nederlands worden vertaald. Wij zouden zeggen: "De mens heeft altijd gedanst" of "Mensen hebben altijd gedanst".

§ 3.4 - Hoofdbetekenis en bijbetekenis: denotatie en connotatie

In de vorige paragrafen zijn we op zoek gegaan naar de objectieve woordbetekenissen: op welke manier kun je de betekenis van een woord achterhalen? Naast deze objectieve betekenissen kunnen we andere betekenisaspecten onderscheiden die meer associatief zijn.

Bij netwerken van woordbetekenissen worden dus niet alleen maar verschillende betekenisaspecten opgenomen, maar ook gevoelens. Woorden hebben niet alleen maar betrekking op concrete referenten in iemands omgeving of op abstracte concepten in ons Mentale Lexicon. Aan taal zijn emoties en bepaalde voorwaarden voor het gebruik verbonden.

Zoals in de inleiding (§ 1.3) al is aangegeven, houdt het vakgebied van de pragmatiek zich bezig met verschillende soorten taalgebruik en de voorwaarden die gelden voor taalgebruik in specifieke taalgebruikssituaties. In deze paragraaf zullen we kijken naar de semantische component van de gevoelswaarde die aan bepaalde woorden is gekoppeld. Hiervoor hebben we de begrippen *denotatie* en *connotatie* nodig.

Woorden bezitten verschillende soorten betekenis: een vaste en een variabele betekenis. De vaste betekenis bestaat uit een concept in ons hoofd waarmee we in staat zijn allerlei gevarieerde verschijningsvormen in de werkelijkheid die aan de kenmerken van dat concept voldoen te herkennen. Zo hoort bij het concept 'hond' een enorme variëteit aan exemplaren: bijvoorbeeld herders, poedels, teckels, keeshonden of vuilnisbakkies. Ook al zien deze soorten er allemaal heel anders uit, toch hebben we geen enkele moeite om deze dieren als 'hond' te herkennen. Die vaste onveranderlijke conceptuele betekenis wordt ook wel **denotatie** genoemd.

Daarnaast kunnen woorden allerlei associaties oproepen. Deze extra informatie is niet beslissend voor het herkennen van de wereld om ons heen, maar is wel nauw verbonden met het woord (het talige symbool). Afhankelijk van onze eigen ervaring kan het woord 'hond' onder andere de associatie 'trouw', 'gezelligheid', 'gevaar', 'overlast' of 'bescherming' oproepen. Zulke associatieve bijbetekenissen heten **connotaties**.

Zo heeft het woord 'water' de denotatieve betekenis van 'drinkbare, kleurloze vloeistof zonder smaak. Maar voor bewoners van gebieden die ooit eens door een watersnood getroffen zijn, kan water de negatieve connotatie 'dood' hebben. Daarentegen kan voor iemand in een door droogte geteisterd gebied als de Sahel het woord 'water' juist de positieve connotatie 'leven' bezitten. De denotatie van het woord 'moeder' is 'vrouw die een kind heeft gebaard'. Connotaties kunnen zijn: warm, rond, zorgzaam, streng, bemoeizuchtig, enz.

Connotaties zijn afhankelijk van ervaring, cultuur of levensbeschouwing. Ze kunnen van persoon tot persoon verschillen: soms zijn ze voor hele sociale groepen gelijk, soms voor de hele taalgemeenschap. Negatieve connotaties komen veel voor. In de semantiek duiden we ze aan met **pejoratief**⁵. Het tegengestelde, positieve bijbetekenis, komt minder voor. In dat geval spreken we van **melioratief**⁶.

Sommige woorden hebben vaste connotaties voor de hele taalgemeenschap. Zo heeft het woord 'onnozel' naast zijn vaste betekenis 'gemakkelijk te bedriegen' ook een negatieve bijbetekenis, die vroeger ontbrak. Het woord betekende toen alleen nog 'onschuldig'. De connotaties voor 'moedig' en 'roekeloos' zijn respectievelijk positief en negatief. Andere woordparen met vergelijkbare positieve/negatieve connotaties zijn: trots-ijdel, slim-sluw, kinderlijk-kinderachtig, bescheiden-onderdanig, vasthoudend-halsstarrig, enz.

Deze woorden kunnen niet opgevat worden als synoniemen vanwege de grote verschillen in gevoelswaarde. Ze kunnen dus niet probleemloos door elkaar worden gebruikt. Het is dus interessant om na te gaan of het überhaupt mogelijk is om te spreken van synoniemen en welke gevoelswaarden gekoppeld kunnen worden aan varianten van bepaalde begrippen.

---

⁵ Het woord 'pejoratief' is afkomstig van het Latijnse peior: slechter.

⁶ Het woord 'melioratief' is afkomstig van het Latijnse melior: beter.

In het volgende hoofdstuk gaan we verder in op de verschillende soorten relaties die tussen woordbetekenissen kunnen bestaan, zoals de categorie 'eufemismen'.

§ 3.5 - Veranderingen in woordbetekenissen

§ 3.5.1 - Volksetymologie

Soms worden woorden onbewust een beetje logischer gemaakt, doordat we ze met andere woorden associëren. Heel weinig Nederlandstaligen weten bijvoorbeeld dat 'weids' en 'uitweiden' te maken hebben met een weide. Ze associëren ze met 'wijd' en schrijven daarom 'wijds' en 'uitwijden'. Zo'n aanpassing noemen we **volksetymologie**.

Volksetymologische aanpassingen zien we vaak bij leenwoorden. Zo had het Spaanse woord *hamaca* voor Nederlandstaligen weinig logica en werd het verbasterd tot *hangmat* - een mat om in te hangen. Dat is een stuk logischer. De verbastering van het Latijnse *scorbuto* tot *scheurbuik* is een ander voorbeeld, net als de verbastering *rontonde* voor de (inderaad ronde) *rotonde*. En het 'vestje' in 'van likmevestje' is waarschijnlijk een verbastering van het Franse 'fesse' (bil) of het Engelse 'ass' (kont).

§ 3.5.2 - Denotatieve veranderingen

Woorden die al bestaan, kunnen een andere extensie krijgen en dus andere referenten. Eerst kijken we naar veranderingen in de denotatie, dus in de 'neutrale' betekenis van het woord. De denotatie van woorden kan op verschillende manieren veranderen:

1. generalisatie, bijvoorbeeld *arriver* = 'aan de oever komen', maar veralgemeeniseerd tot *aankomen* (los van een rivier); *limonade* uit *limoensap*, maar de betekenis is nu algemener: je kunt ook aarbeienlimonade drinken.
2. specialisatie of betekenisverenging, bijvoorbeeld het Latijnse woord *onweer* was eerder een wat algemenere aanduiding voor slecht weer, maar nu is dat echt het verschijnsel van bliksem en donder. Hetzelfde geldt voor *ongesteldheid*: vroeger konden mannen ook hiervan last hebben, tegenwoordig is dat beperkt tot de menstruatie bij vrouwen.
3. metafoor: de oorspronkelijke betekenis van een woord wordt op een nieuwe, niet-letterlijke manier gebruikt. Voorbeelden: *de kop van het peloton*, *het hoofd van de tafel*.
  - *de voet van de berg*: betekenselement van een gewone voet (plaats waar het lichaam verbonden is met de aarde) wordt overgenomen in de context van een enorme brok steen
  - *de kop en de staart van een tekst*: het eerste en het laatste deel
  - *het hoofd van de tafel*: het belangrijkste deel
4. metonymie: een woord wordt vervangen door een ander woord op grond van een verband tussen die beide woorden. → *Zie verder reader p. 33 en 34.*

§ 3.5.3 - Connotatieve veranderingen

Soms verandert vooral de bijbetekenis, de connotatie van een woord. Deze connotatie kan op twee manieren veranderen:

1) Van neutraal of positief naar negatief: pejoratief.

Bijvoorbeeld *wijf* was eerder gewoon 'vrouw', maar nu voelt *wijf* aan als een 'slechte, beroerde vrouw'. Hetzelfde geldt voor *vrijpostig*: eerder 'onbeschroomd', maar nu heeft dat een negatievere lading gekregen en betekent het iets als 'brutaal'!

2) Van negatief (of neutraal) naar positief: melioratief.

Bijvoorbeeld het woord *maarschalk* was oorspronkelijk slechts een simpele 'paardenknecht', maar nu is dat een 'hoge legerleider', *knecht* is in het Engels veranderd tot *knight* en daarbij is de betekenis melioratief geworden, omdat het nu 'ridder' betekent (en een ridder heeft een positievere bijklank dan een knecht).

§ 3.6 - Samenvatting

- Inhoudswoorden: woorden met een zelfstandige betekenis.
- Functiewoorden: hebben geen zelfstandige betekenis, maar vervullen een bepaalde grammaticale functie, zoals bijvoorbeeld hulpwerkwoorden die aangeven dat werkwoorden een langere tijdsduur hebben of bijvoorbeeld voorzetsels, verbindingswoorden of lidwoorden
- Deiktische woorden: hebben zonder een duidelijke context (referentiekader) geen concrete inhoudelijke betekenis. De betekenis van deze woorden is altijd afhankelijk van wie ze uitspreekt, waar ze worden uitgesproken en wanneer ze worden uitgesproken. Voorbeelden: 'nu', 'vroeger', 'morgen', 'hier', 'daar', 'komen', 'gaan', 'ik', 'jij', enz.
- Referenten: als in een concrete uiting door een spreker verwezen wordt naar een op dat moment aanwezige persoon of zaak in de werkelijkheid. Woorden verwijzen dus naar 'dingen' en die dingen worden 'referenten' genoemd.
- Concept: begrip van een entiteit in onze hersenen.
- Semiotische driehoek: woord → concept → referent.
- Extensie: de totale verzameling personen en zaken waarnaar het woord of de omschrijving zou kunnen verwijzen, los van hun voorkomen in een concrete uiting.
- Intensie: de verzameling van alle kenmerkende betekenissenmerken die alle entiteiten omvat die aan deze beschrijving voldoen (de extensie).
- Denotatie: de vaste, objectieve betekenis van een woord.
- Connotatie: de variabele, subjectieve betekenis van een woord die van persoon tot persoon kan verschillen.

- Bij semasiologische veranderingen krijgen bestaande woorden een andere betekenis. Hierbij kan de neutrale betekenis van het woord veranderen (denotatieve veranderingen) of de gevoelswaarde van een woord kan veranderen (connotatieve veranderingen).

Hst. 4 - Betekenisrelaties tussen woorden

§ 4.1 - Inleiding

In het vorige hoofdstuk zijn we ingegaan op verschillende aspecten van woordsemantiek door te kijken naar woordbetekenissen. In dit hoofdstuk wordt dit onderwerp nog wat verder uitgediept, omdat we ons nu gaan bezighouden met de verhoudingen tussen woorden die een bepaalde betekenisrelatie met elkaar hebben. Dit is erg interessant, omdat hiermee direct duidelijk wordt dat woordbetekenissen niet geïsoleerd in ons semantisch geheugen zitten opgeslagen, maar juist ontzettend complexe relaties onderhouden met andere woorden.

De bekendste relaties tussen woorden zijn synoniemie en homonymie. Synoniemen zijn woorden met een verschillende woordvorm die dezelfde betekenis hebben ('arts' en 'dokter'). Homoniemen zijn woorden die hetzelfde klinken, maar juist naar verschillende zaken kunnen verwijzen. Zo kan het woord 'bank' de betekenis hebben van een financiële instelling of van een meubelstuk. In § 4.2 wordt synoniemie uitgelegd en in § 4.3 komen homoniemen aan bod. Omdat homoniemen tot onduidelijkheid kunnen leiden, wordt in § 4.4 het begrip 'ambigüiteit' besproken.

Naast deze twee bekende betekenisrelaties homonymie en synoniemie zullen er in dit hoofdstuk nog veel meer betekenisrelaties aan bod komen. Zo worden de begrippen hyponiëm en hyperoniëm in § 4.5 behandeld (vogel en mus hebben een speciale relatie met elkaar: het zijn hiërarchisch geordende termen). Verder hebben we ook de betekenisrelaties tussen delen en gehelen: meronymie (§ 4.6). Daarnaast worden de verschillende vormen van tegenstellingen in § 4.7 behandeld, waarin we ingaan op antoniemen. Ten slotte gaan we ook nog in op de sociale betekenis van woordbetekenis. In § 4.8 zullen eufemismen en dysfemismen worden besproken en ten slotte zal in § 4.9 kort worden ingegaan op de sociale aspecten van taalgebruik.

§ 4.2 - Synonymie

§ 4.2.1 - Lexicale synonymie

Twee woorden zijn **synoniëm** met elkaar als ze dezelfde betekenis hebben. Je zou ook kunnen zeggen als ze dezelfde *extensie* hebben: beide woorden hebben op precies dezelfde personen, zaken of begrippen betrekking. We spreken in dat geval van **lexicale synonymie**, omdat het hier gaat om woorden. De term onderscheidt overeenkomst in extensie van woordbetekenis van overeenkomst in zinsbetekenis: syntactische synonymie (zie § 4.2.2).

Voorbeelden zijn:

- kim – horizon
- importeren – invoeren
- arts – dokter
- vlug – snel
- herfst – najaar
- lente – voorjaar
- vaak – dikwijls

Als we twee woorden als synoniem beschouwen, dan gaan we er dus van uit dat ze probleemloos door elkaar kunnen worden gebruikt. Zo kun je bijvoorbeeld 'aanraden' vervangen door 'adviseren' of 'adviseren' vervangen door 'aanraden'. Toch zijn synoniemen in de praktijk niet altijd uitwisselbaar. Neem de woorden 'overgeven', 'braken' en 'kotsen', die dezelfde activiteit aanduiden: 'half verteerd voedsel dat uit de maag met maagzuur naar boven wordt geperst, door de mond naar buiten laten stromen.' Daarmee kunnen we deze drie woorden als synoniemen van elkaar beschouwen. Niettemin voelen de meeste taalgebruikers wel enig verschil in *gevoelswaarde* tussen de drie werkwoorden. In de reeks werkwoorden zit een steeds sterker wordende associatie van onsmakelijkheid. Je kunt van de dokter wel een braakmiddel krijgen maar geen 'kotsmiddel' of 'overgeefmiddel'. Er zit dus heel vaak verschil tussen de **connotatie**⁷ die woorden bij ons oproepen, terwijl de **denotatie** gelijk blijft.

Doordat er vaak verschillen in connotatie bestaan, moeten we ons afvragen of het wel mogelijk is om te spreken van echte synoniemen. Deze verschillen zijn vaak zeer genuanceerd en daarom moeilijk te benoemen. De verschillen in gevoelswaarde leiden bovendien tot verschillende stijlregisters: het woord 'kotsen' is niet passend in een formele context, omdat het woord als onbeleefd wordt ervaren. Daarentegen zal de variant 'braken' door bepaalde groepen taalgebruikers niet zo snel worden gebruikt vanwege het 'deftige' karakter.⁸

Naast zulke nuanceverschillen en de gevolgen die dit heeft voor het gebruik van een variant in een bepaalde context, is er nog een ander argument in te brengen tegen het bestaan van echte synoniemen die probleemloos uitwisselbaar zouden zijn. De ontkenning van het (langdurig) bestaan van woorden met dezelfde betekenis wordt ondersteund door een taalkundig principe dat door de 19de-eeuwse taalkundige Von Humboldt geformuleerd is. Het heet het Humboldtiaans principe en ook wel het OMOF-principe (OMOF = One Meaning One Form). Von Humboldt meende dat er in taal een tendens bestaat die leidt tot strikte één op één-relaties tussen vormen en betekenissen. Dat betekent onder meer dat elk woord slechts één betekenis zou moeten hebben en dat elke woordbetekenis door maar één woord wordt uitgedrukt. In bijna één oogopslag valt in te zien dat die ideale situatie niet bestaat. Synonymie is immers in strijd met het principe: *proefdier* en *testdier* drukken hetzelfde uit en bestaan toch beide, en zo ook *morgen* en *ochtend*. Ook homonymie zou door het principe moeten worden uitgesloten, maar toch kent bijv. *bank* meerdere, sterk verschillende betekenissen. Het Humboldtiaans principe drukt dus geen 'wet' uit, maar een tendens in die zin dat het soms het voorkomen c.q. verdwijnen van een één-op-twee-of-meer-relatie kan verklaren.

Sommige taalkundigen stellen dat twee woorden pas synoniem zijn als in *iedere context* waarin de ene variant voorkomt ook de andere kan staan, dus op diezelfde plaats. Dat is een wel heel strenge eis. Als in een bepaalde zin het ene woord zonder betekenisverschil kan worden vervangen door het andere, kunnen we ze voor *die situatie* als synoniem bestempelen. Zo zijn 'sterven' en 'overlijden' synoniem in de volgende zin: 'De koning is om 13:57 uur gestorven/overleden.'. In deze gebruikssituatie kunnen we probleemloos variëren tussen de termen 'sterven' en 'overlijden'. Naast de gebruiksmogelijkheden van taal, kunnen ook de morfologische kenmerken een rol spelen bij het voorkomen van synoniemen.

Als we kijken naar samenstellingen van woorden, dan zien we dat bij samenstellingsmogelijkheden meestal maar één van beide denkbare synoniemen wordt gebruikt en dat het gebruik van de ander zich niet voordoet. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende paren:

---

⁷ Zie § 3.4 voor de begrippen 'connotatie' en 'denotatie'.

⁸ De manier waarop bepaalde stijlregisters onderling kunnen verschillen en welke groepen in de samenleving zich bedienen van verschillende vormen van taalgebruik wordt onderzocht door de sociolinguïstiek en de pragmatiek. In § 4.9 wordt kort iets over dit onderwerp verteld.

stervensbegeleiding/*overlijdensbegeleiding
overlijdensverzekering/*stervensverzekering.

Een ander verschil kunnen we vinden in het tijdsaspect dat door *overlijden* resp. *sterven* wordt uitgedrukt, nl. <-duratief> vs. <+duratief>. *Sterven* kan opgevat worden als <+duratief>, wat betekent dat het een bezigheid is die een bepaalde tijd in beslag neemt. Het woord *overlijden* heeft juist als eigenschap <-duratief> (namelijk <+punctueel>), omdat het kortstondig is.

Afgezien van het semantisch kenmerk <+/- duratief> dat in de woordbetekenissen van *sterven* en *overlijden* aanwezig is, wordt de (on)mogelijkheid van samenstellingen die de denotatie 'doodgaan' bevatten, veroorzaakt door **blokkering** (en dus niet door het betekenisverschil). Blokkering is het principe dat de vorming van een nieuw samengesteld of afgeleid woord verhindert, doordat er al een woord met diezelfde betekenis bestaat. Als voorwaarde geldt dat er sprake moet zijn van totale synonymie, want anders heeft een nieuwe woordvorm wel degelijk bestaansrecht in de taal. Blokkering valt op te vatten als voortvloeiend uit het Humboltiaans principe. Het vormt geen 'wet' in de woordvorming en kan dus hoogstens worden opgevat als een 'zachte tendens'.

Zo wordt bijvoorbeeld de vorming '*goeder' en '*goedst' geblokkeerd; 'goed, beter, best' bestaat immers al. Hoewel de regelmatige vormen voldoen aan de woordvormingsregels voor de vergrotende en overtreffende trap (en *beter* en *best* niet), zijn de onregelmatige vormen 'beter' en 'best' zodanig in onze taal ingeburgerd dat het niet logisch is dat deze varianten snel verdwijnen. Dit is bijvoorbeeld wel het geval bij onregelmatige vormen voor de verleden tijd: 'waaide' en 'woei' worden nog door elkaar gebruikt, maar al sinds lang zeggen we niet meer 'loech' als verleden tijd van 'lachen'. Dat is een regelmatiger werkwoord geworden, vgl. 'lachte'. Toch is ook nu nog te merken dat *lachen* ooit een 'sterk', dus onregelmatig werkwoord was, getuige het voltooid deelwoord: dat is 'gelachen' en niet 'gelacht'.

§ 4.2.2 - Syntactische synonymie

We hebben in de vorige paragraaf gekeken naar de manier waarop woordbetekenissen overeen kunnen komen. Er kan ook sprake zijn van twee verschillende syntactische constructies met dezelfde betekenis (ofwel: twee zinnen die hetzelfde uitdrukken). In dat geval spreken we van **syntactische/structurele synonymie**. Door de volgorde van zinsdelen te veranderen of door de actieve constructie te wijzigen in een passieve constructie (of andersom) ontstaat er een andere zinsstructuur met exact dezelfde betekenis. De betekenis van de zin 'De schaatser verkocht de gouden medaille' kan ook door de volgende syntactisch synonieme constructies worden aangeduid:

1. De schaatser verkocht de medaille die van goud was.
2. De gouden medaille werd door de schaatser verkocht.
3. Door de schaatser werd de gouden medaille verkocht.
4. De gouden medaille verkocht de schaatser.
5. Het was de gouden medaille, die de schaatser verkocht.
6. Wat de schaatser verkocht was de gouden medaille.
7. Het verkopen van de gouden medaille door de schaatser.

Doordat het Nederlands het links-rechts-principe kent, krijgt het zinsdeel dat het meest vooraan in de zin staat (links) de meeste nadruk. Het enige verschil tussen syntactisch synonieme zinnen is dus een ander woord/andere woordgroep waarop de meeste nadruk komt te liggen.

§ 4.3 - Homonymie

§ 4.3.1 - Lexicale en syntactische homonymie

Woorden als 'straat', 'geeuwen', 'blauw', 'gisteren', 'potlood', 'kaas', 'angst', 'staren', 'koud', 'vis' of 'avond' zijn qua betekenis niet vatbaar voor discussie, simpelweg omdat er niets te kiezen valt: er is maar één betekenis. Sommige woorden hebben echter dezelfde woordvorm⁹ en toch een verschillende betekenis: bijvoorbeeld 'tol', 'blik', 'laat', 'bot', 'gelden' of 'licht'. We noemen zulke woorden **homoniemen**.

Deze meervoudige betekenis is meestal een kwestie van toeval, die zijn oorsprong vindt in twee of meer etymologische¹⁰ ontwikkelingen vanuit totaal verschillende basiswoorden, die toevallig naar dezelfde klankvorm zijn geëvolueerd. Zo kent het woord 'licht' twee betekenissen, die voortkomen uit twee verschillende Latijnse woorden. 'Licht' in de betekenis van 'tegenovergesteld aan donker' is afkomstig van het Latijnse woord 'lux' en 'licht' in de betekenis van 'tegenovergestelde aan zwaar' is afgeleid van het Latijnse woord 'levis'.

Lexicale homonymie komt vooral voor bij geïsoleerde woorden. Losse woorden met meervoudige betekenis verliezen deze doorgaans zodra ze in de context van een zin worden gebruikt. Het woord 'licht' krijgt in de onderstaande zinnen direct een duidelijke betekenis op grond van de informatie die de rest van de zin geeft:

- a. Dat meisje heeft lichte ogen.
(*'licht' kan alleen maar betekenen 'licht van kleur'*)
- b. Met deze fiets van licht aluminium kun je hoge snelheden halen.
(*'licht kan alleen maar betekenen 'licht in gewicht'*)

De meervoudige betekenis kan vaak worden teruggebracht tot een enkele betekenis door de context. We kunnen dus stellen dat context doorgaans de meervoudige betekenissen **desambigueert**¹¹. Soms kan de context nog steeds geen echte hulp bieden bij het vaststellen van de juiste betekenis en kan de zin nog steeds meerdere betekenissen hebben. In dat geval hebben we te maken met een **homonieme zin**, ofwel met **syntactische homonymie**:

'Bij deze hitte kun je het beste lichte kleding dragen.'
(*hier kan 'licht' opgevat worden als 'licht van kleur' en als 'licht in gewicht'*)

Andere voorbeelden:

De dictator werd getroffen in zijn slaap.
De vluchtelingen moesten de lange klinkers uitzoeken.
Een nagelaten bekentenis (roman van Marcellus Emants)
Achteloos wierp hij een blik op het glazen kunstwerk.
De vlucht naar Panama werd verhinderd.

⁹ Hiermee wordt de *klankvorm* bedoeld en niet de geschreven vorm.

¹⁰ Etymologie = de wetenschap die de oorsprong en geschiedenis van de woorden onderzoekt.

¹¹ Desambigueren: een meervoudige betekenis eenduidig maken.

§ 4.3.2 - Homonymie, metaforisering, polysemie en metonymia

De meervoudige betekenis van woorden met dezelfde klankvorm kan berusten op louter toeval, zoals in 'tol' (speelgoed of belasting). Daarvoor wordt de term **homonymie** gebruikt. Een woordenboek gaat in dat geval uit van twee verschillende lemma's *tol*, ondanks dat er sprake is van een identieke klankvorm.

Wanneer de betekenis van een woord een beetje wordt opgerekt, kunnen we niet helemaal van een 'nieuw woord' spreken. Zo had eerst alleen een mens een 'voet', maar kon later een berg een voet hebben. De betekenissen van die twee woorden 'voet' lijken te veel op elkaar om ze homoniemen te noemen. Zo'n uitgebreide betekenis noemen we **polysemie**. Een woordenboek zal in het algemeen de verschillende nauw verwante betekenissen van een polyseem woord onder hetzelfde lemma behandelen.

Nog een paar: Eerst had alleen de mens een neus, toen kreeg de schoen er ook een. Eerst was 'limonade' gezoete limoensiroop, nu is het elke gezoete vruchtendrank.

Polysemie kan op verschillende manieren ontstaan. Eén mogelijkheid is dat de betekenis van bestaande woorden wordt in overdrachtelijke, (metaforische of figuurlijke) zin benut wordt om er andere zaken mee aan te duiden. Zo'n figuurlijk gebruikt woord noemen we een **metafoor** en het gebruik van een woord als metafoor heet **metaforisering**. Een paar voorbeelden van metaforisering:

- Een mes is bot, maar je kunt ook een botte opmerking maken
- Je kunt een paard voor de wagen spannen maar een grof, lelijk, dik meisje aanduiden als een paard.
- We spreken over de bron van een rivier en de bron van een gerucht.
- Iemand die niet kan zien noemen we blind, maar daarmee hoeft hij nog niet blind te zijn voor problemen; een blinde muur is een muur zonder ramen.
- Een blauwtje loop je op als je amoreus aanzoek is afgewezen en als het ware een blauwe plek oploopt als bij een stomp of klap. Er is dus nog wel een verre relatie met de betekenis van 'blauw'.
- Een zuurtje heeft een zoet-zure smaak, een zoutje is een knapperig zout borrelhapje gemaakt van gefrituurd aardappelzetmeel, een bittertje is een bitter-zoet smakend likeurtje.
- Een groentje is iemand die nog onervaren en onbevungen als een pas ontsproten groen plantje in de wereld staat.

Een andere mogelijke oorzaak van polysemie is **metonymisering**: het gebruik van **metonymia**. Anders dan bij een metafoor gaat het niet om de vergelijking van het een met iets anders, maar om een relatie met een bepaald *aspect van de zaak zelf*. Er zijn verschillende soorten metonymische relaties, die niet alleen maar in literaire contexten worden gebruikt. In ons dagelijks taalgebruik (zowel gesproken als geschreven) maken wij veel gebruik van ons vermogen om creatieve verbanden te leggen tussen kenmerkende eigenschappen van zaken of personen. Misschien dat je (een aantal van) deze vormen al kent, want ze worden vaak bij poëzie als stijlfiguur gebruikt.

naam	definitie	voorbeelden
1. Voorwerp in plaats van inhoud	Het voorwerp dat een bepaalde inhoud bevat wordt genoemd, terwijl de inhoud van dat voorwerp wordt bedoeld.	- 'Wil je nog een glaasje?' → 'Wil je nog een glaasje <u>wijn</u> ?' - 'Ik lust nog wel een bakkie.' → de inhoud van dat 'bakkie' (namelijk <u>koffie</u>); niemand zal denken dat deze persoon nog graag een leeg koffiekopje wil krijgen.

		<p>- Als je volgens een recept een <i>blikje tomatenpuree</i> moet toevoegen, dan snapt iedereen dat niet de bedoeling is om het blikje ongeopend in de pan te gooien. Het gaat om de inhoud van dat blikje: de <u>tomatenpuree</u>.</p>
<p>2. Pars pro toto (deel voor het geheel)</p>	<p>Je noemt een onderdeel van een groter geheel en daarmee duid je dat grotere geheel aan.</p>	<p>- 'Even de neuzen tellen.' → een manier om te achterhalen hoeveel personen er aanwezig zijn. De neuzen zijn dus <u>onderdelen</u> van de personen.</p> <p>- 'Een goede boterham verdienen.' → het salaris dat iemand krijgt (waarmee je onder meer je brood kunt kopen).</p> <p>- 'Iedere avond zitten ze voor de buis.' → afkorting van 'beeldbuis': een onderdeel van een televisie</p>
<p>3. Totum pro parte (geheel voor het deel)</p>	<p>Je noemt een groter geheel, terwijl je eigenlijk een onderdeel bedoelt.</p>	<p>- 'Nederland won van Duitsland.' → de spelers van de voetbalteams, maar niet naar alle inwoners van deze landen.</p> <p>- 'De stad slaapt.' geeft aan dat de (meeste) inwoners in dromenland verkeren, maar niet de huizen, straten, bomen, lantarenpalen, vuilnisbakken, etc.</p> <p>- 'Mijn fiets is lek.' → band.</p>
<p>4. Abstractum pro concreto (het abstracte voor iets concreets)</p>	<p>Je noemt een abstract begrip in plaats van de concrete dingen/personen waarnaar dit begrip verwijst.</p>	<p>- 'De bewaking' → de mensen die verantwoordelijk zijn voor de bewaking.</p> <p>- Hij is een echte bèta.' → een persoon die een bepaalde opleiding heeft gevolgd met de nadruk op de exacte vakken.</p>
<p>5. Concretum pro abstracto (het concrete voor iets abstracts)</p>	<p>Je noemt een concreet ding in plaats van het abstracte begrip waarnaar wordt verwezen.</p>	<p>- 'Mijn buurjongen heeft een nieuwe vlam.' → een persoon waarop hij verliefd is.</p> <p>- 'Het purper heerst met harde hand.' → de bestuurlijke elite (vroeger droegen belangrijke Romeinse senatoren een toga met een purperen rand).</p>
<p>6. Maker in plaats van voorwerp</p>	<p>Je verwijst naar een product door de naam van de maker van dat product te noemen.</p>	<p>- Alle merknamen: 'Ik heb een echte Levi's.' → een spijkerbroek van de fabrikant Levi's.</p> <p>- 'Hij rijdt op een grote Harley.' → een motor van de fabrikant Harley-Davidson.</p> <p>- 'Boven de bank hangt een echte Brood.' → een schilderij dat door Herman Brood gemaakt is.</p>
<p>7. Plaats in plaats van product</p>	<p>Je noemt de plaatsnaam, maar je bedoelt de plaats waarin een bepaald product is gemaakt.</p>	<p>- 'Voor jou heb ik een mooie fles bordeaux.' → wijn uit de streek rondom Bordeaux.</p> <p>- 'Zo, die roquefort ruikt nogal sterk.' → kaas uit de plaats Roquefort.</p>
<p>8. Plaats in plaats</p>	<p>De plaatsnaam wordt genoemd om een</p>	<p>- 'Ik krijg weer post van Groningen.'</p>

<i>van mensen</i>	bepaalde groep mensen aan te geven met een functie waarvan de plaats van uitvoering duidelijk aan die plek is verbonden.	→ de ambtenaren die werken voor de Informatie Beheergroep die in Groningen gevestigd is. - 'Den Haag heeft dat weer mooi bedacht.' → onze regering zetelt in Den Haag.
9. <i>Stof in plaats van voorwerp</i>	Je noemt het materiaal waarvan een bepaald voorwerp is gemaakt in plaats van het voorwerp zelf.	'Hij schoot het leer in het doel.' → hij schoot de bal (van leer) in het doel. - 'Onder de wol kruipen.' → onder de deken (van wol) kruipen. - 'Ik zal de gladde ijzers onderbinden.' → de schaatsen.

§ 4.3.3 - Parafraseren

Om de verschillende betekenissen van een ambigue zin zichtbaar te maken, moet je gebruik maken van **parafrases**. Een parafraze is andere manier om iets zodanig te zeggen dat één van de betekenissen ondubbelzinnig naar voren komt. De bedoeling is dat je daarvoor een *volledige zin* gebruikt. In een parafraze mag niet meer en niet minder aan informatie staan dan in de oorspronkelijke zin.

Om de verschillende interpretatiemogelijkheden van een ambigue zin duidelijk te maken, moet je dus eerst vaststellen hoeveel verschillende betekenisomogelijkheden er zijn en dan vervolgens dezelfde hoeveelheid parafrasen formuleren. Zoals we net gezien hebben, bestaan er verschillende soorten homonymie. Dit betekent dat er dus ook verschillende mogelijkheden zijn om deze zinnen in andere bewoordingen om te zetten.

Voor het parafraseren van zinnen met **lexicale homonymie** hoef je alleen maar het homonieme of polyseme woord door een synoniem of synonieme omschrijving te vervangen. In de onderstaande parafrases (a en b) zie je hoe een woord met meerdere betekenissen eenvoudig vervangen kan worden door een ondubbelzinnig woord.

De vluchtelingen moesten de lange klinkers uitzoeken.

- a. De vluchtelingen moesten de lange *vocalen* uitzoeken.
- b. De vluchtelingen moesten de lange *straatstenen* uitzoeken.

Ik werd getroffen door het beeld.

- a. Het beeld maakte een diepe indruk op mij. (treffen = raken in figuurlijke zin)
- b. Het vallende beeld kwam op mij terecht. (treffen = raken in letterlijke zin)

Voor het parafraseren van zinnen met **syntactische homonymie** moet je soms de woordvolgorde aanpassen. Soms is dat niet genoeg en moet je woorden vervangen, weglate of aanvullen.

Voorbeelden:

1. Ik hoorde dat het beeldje op de markt wordt verkocht.

→ Deze zin is syntactisch ambigu:

Er kan ook onduidelijkheid bestaan over de combinatie van zinsdelen onderling. Het gaat dan om de vraag hoe groot 'het bereik' van een bepaald zinsdeel is. Zo kan de volgende zin op twee manieren geïnterpreteerd worden:

Deze avond is toegankelijk voor docenten en studenten die geïnteresseerd zijn in het Nederlands.

- a. [docenten] en [studenten die geïnteresseerd zijn in het Nederlands]
- b. [docenten die geïnteresseerd zijn in het Nederlands] en [studenten die geïnteresseerd zijn in het Nederlands]

In dit voorbeeld weten we dus niet hoe groot het bereik is van de bijzin 'die geïnteresseerd zijn in het Nederlands': slaat dit op twee zinsdelen (docenten en studenten) of maar op één zinsdeel (studenten)? Deze twee betekenisomogelijkheden komen puur door de zinsstructuur en daarom is deze zin *syntactisch ambigu*.

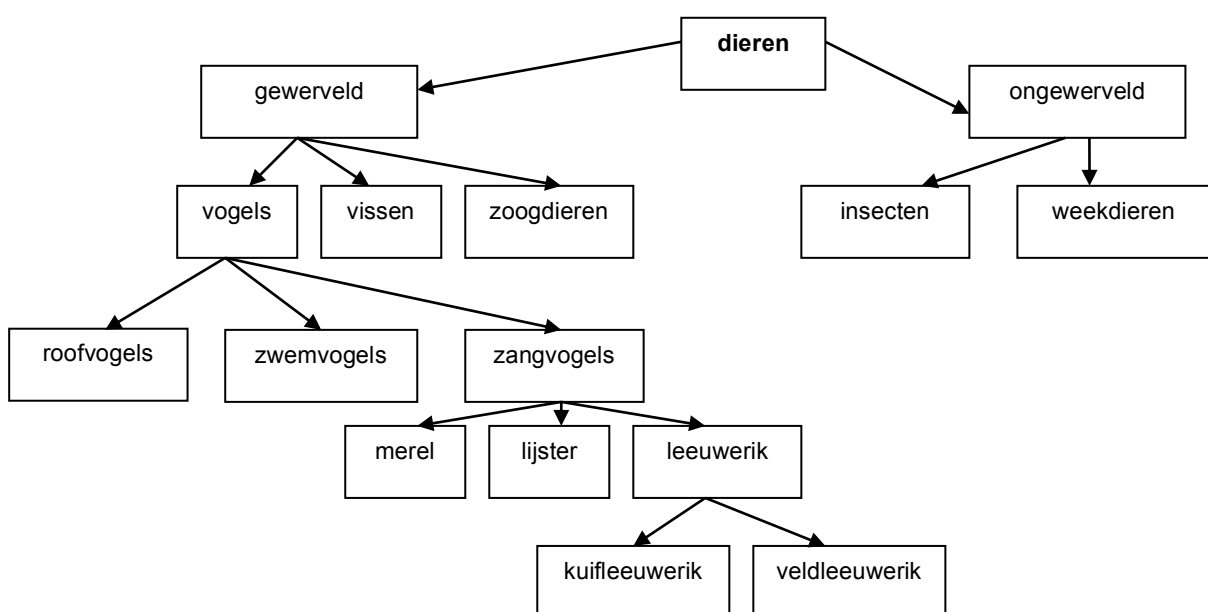
§ 4.5 - Hyponymie/ Hyperonymie

§ 4.5.1 - Hiërarchische relaties: hyponiemen en hyperoniemen

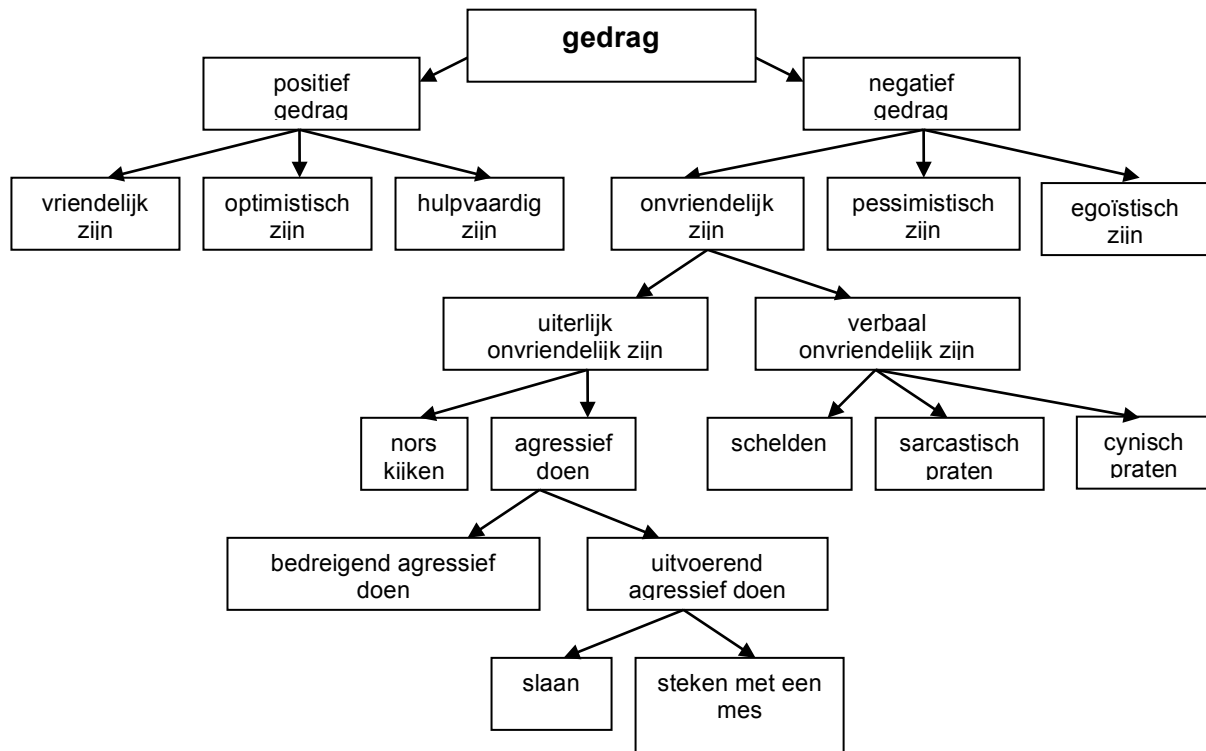
Onze enorme woordenschat is erg geschikt om verschillende *relaties* weer te geven tussen zaken. Zo vormen woorden soms een paar van een **hyperoniem** en een **hyponiem**. Het hyperoniem heeft een brede betekenis, het hyponiem een smalle. 'Vrucht' is bijvoorbeeld een hyperoniem van 'banaan'. En 'banaan' is op zijn beurt een hyponiem van 'vrucht'.

We kunnen de hyponieme en hyperonieme relaties tussen woorden in een boomdiagram weergeven, zoals hieronder geïllustreerd worden. Zo'n weergave noemen we een **semantische taxonomie**.

Voorbeeld 1: taxonomie van het dierenrijk

Voorbeeld 2: taxonomie van gedrag

Een woord kan tegelijk hyperoniem en hyponiemiem zijn. Zo is 'vogel' een hyperoniem van 'merel' en een hyponiemiem van 'gewerveld dier'.

Bij sommige hyponiemiemen ontbreekt er in de taal een woord voor het hyperoniem. Dit is vooral het geval bij bijvoeglijke naamwoorden. Bijvoorbeeld de bijvoeglijke naamwoorden 'rond', 'recht', 'vierkant' en 'krom' zijn hyponiemiemen van een woord dat een verzamelterm voor 'vormen' zou moeten aanduiden. Het woord 'vormen' is zelf als term echter ongeschikt, omdat het hyperoniem tot *dezelfde woordsoort* moet behoren als de hyponiemiemen. En 'vormen' is een zelfstandig naamwoord, terwijl 'rond', 'recht', enz. bijvoeglijke naamwoorden zijn. Ook de termen 'koud', 'lauw', 'warm', 'heet', 'laag', 'breed', 'smal', 'dik' en 'dun'. Het zijn de weeskinderen onder de woorden.

§ 4.5.1 - Intensie en extensie in een semantische taxonomie

De eigenschappen van het hyperoniem zitten altijd ook in het hyponiemiem. Zo heeft het woord 'mus' alle eigenschappen van zijn hyperoniem 'vogel'. Zo kun je een vogel omschrijven als "een dier dat veren heeft, eieren legt, vleugels heeft" enz. Die omschrijving is ook van toepassing op een mus. In vaktermen kunnen we zeggen dat de *intensie* van het woord 'mus' de *intensie* (zie § 3.3) van het woord 'vogel' omvat. Daarnaast heeft het hyponiemiem 'mus' nog extra eigenschappen die 'vogel' niet heeft.

Andersom omvat de **extensie** van het hyperoniem (hier: 'vogel') de extensie van het hyponiemiem (hier: 'mus'). Van alle vogels vormen de mussen een deelverzameling.

§ 4.6 - Meronymie: relatie deel-geheel

Naast woorden die boven- of onderschikte categorieën van elkaar vormen, kunnen we ook een andere relatie onderscheiden: deel van een geheel. Wanneer we het woord 'trapper' horen, weten we automatisch dat het onderdeel van een fiets is. In ons semantisch geheugen zitten deze twee woorden dus aan elkaar gekoppeld, met daarbij de informatie dat het ene woord een onderdeel vormt van een andere entiteit. Een woord dat een onderdeel van een ander begrip aanduidt, noemen we een **meroniem**.

Je kunt hierbij niet spreken van hyponiemen of hyperoniemen, want een trapper is niet een bijzonder soort fiets en de categorie 'fietsen' omvat alleen maar verschillende soorten fietsen (en niet de onderdelen). Wel kunnen de woorden 'trapper', 'rem', 'zadel', 'fietsbel' onder dezelfde noemer worden geschaard: fietsonderdelen. Deze fietsonderdelen vormen eigenlijk een deel van de **intensie**, omdat het de kenmerken zijn die typisch zijn voor een fiets en daarmee dus een fiets onderscheiden van bijvoorbeeld een step of een scooter.

§ 4.7 - Antonymie

Mensen zijn in staat om overeenkomsten tussen woordbetekenissen te onderscheiden. Zo weten we dat er verschillende woordvormen bestaan voor hetzelfde concept (synonymie), dat er woordvormen bestaan met verschillende betekenissen (homonymie), dat een geit een zoogdier is of dat een chrysaal een bloem is (hyponymie/hyperonymie) en dat een chrysaal onder meer uit bloemblaadjes, steel, wortels, bladeren en meeldraden bestaat (meronymie).

Naast overeenkomsten bestaan er ook tegenstellingen tussen semantische betekenissen. Het woord 'warm' is een tegenstelling van het woord 'koud' en iemand die 'dood' is, kan niet tegelijkertijd 'levend' zijn. We hebben in ons semantisch geheugen dus niet alleen maar verbanden tussen verschillende overeenkomsten in betekenis, maar we weten ook direct wat een woord *niet* betekent: donker is 'niet-licht'. We noemen daarom 'donker' het **antoniem** van 'licht' (en andersom is 'licht' het antoniem van 'donker').

Antoniemen hebben dus geen hiërarchische (verticale) relatie waarbij één concept ondergeschikt is aan het andere concept. Antoniemen zijn woorden die op hetzelfde niveau staan: ze hebben een horizontale relatie.

We onderscheiden in deze paragraaf vier verschillende soorten antonymie:

1. Absolute antonymie
2. Graduele antonymie
3. Perspectivische antonymie
4. Meervoudige antonymie

Deze soorten hebben allemaal als overeenkomst dat het gaat om tegengesteldheid van woordbetekenissen. De aard van de relatie tussen de tegenstellingen verschilt per type.

§ 4.7.1 - Absolute antonymie

Sommige woorden vormen elkaars absolute tegenpool: een even getal kan niet tegelijkertijd oneven zijn en als je getrouwd bent, dan kun je niet tegelijkertijd ongetrouwd zijn. Er bestaat geen middenweg tussen deze betekenissen. Hierdoor kunnen geen nuanceringen aangebracht worden als 'enigszins', 'nogal', 'tamelijk' of 'erg': *'erg dood', *'nogal zwanger' of *'enigszins nooit'. Dit verschijnsel heet **absolute antonymie**.

Een ander kenmerk van absolute antonymie is dat de ontkenning van de ene term gelijk is aan de bevestiging van de andere term.

niet dood	= levend
niet levend	= dood
niet even	= oneven
niet oneven	= even
niet bewegen	= stilstaan
niet stilstaan	= bewegen

§ 4.7.2 - Graduele antonymie

Net als bij de vorige vorm van antonymie, gaat het bij **graduele antonymie** om tegengestelde betekenissen van woorden. Er is echter wel een verschil: het zijn geen absolute tegenstellingen maar graduele¹². Er bestaat een soort glijdende schaal, een continuüm met tussenvormen. Zo kan iemand niet 'een beetje dood' zijn en een cijfer kan niet 'enigszins oneven' zijn, maar een heuvel kan we 'heel hoog' zijn of 'tamelijk hoog'. In beide gevallen spreken we nog steeds van een 'hoge heuvel' (en niet van een 'lage heuvel'). Er is dus een tussenpositie mogelijk tussen de twee uitersten van een schaal: iemand die niet dik is, hoeft niet direct mager te zijn.

hoog - laag	groot - klein
ver - dichtbij	dik - mager
oud - jong	boeiend - saai
nat - droog	breed - smal
diep - ondiep	licht - donker

Doordat er een tussenweg mogelijk is, kunnen deze (gradeerbare) bijvoeglijke naamwoorden in de vergrotende en overtreffende trap worden gezet: 'saai - saaiër - saaiest' of 'hoog - hoger - hoogst'. Bij woorden met een absolute betekenis lukt dat niet: 'dood - *doder - *doodst' of 'getrouwd - *getrouwder - *getrouwdst'.

Wat deze gradeerbare bijvoeglijke naamwoorden bijzonder maakt, is dat alleen deze categorie woorden geplaatst kunnen worden in vraagzinnen die beginnen met 'Hoe...?'. Zo kun je wel vragen 'Hoe oud is je broer' of 'Hoe ver is het naar Den Haag', maar is het niet mogelijk om te vragen '*Hoe zwanger is de buurvrouw eigenlijk?'.

---

¹² Dit soort antonymie wordt ook wel *relatieve antonymie* genoemd, om zo de tegenstelling met *absolute antonymie* duidelijk te maken.

In een *hoe*-vraag kan altijd maar één uiterste van de schaal worden gebruikt. Zo vraag je altijd "Hoe oud is je broer?" en nooit "Hoe jong is je broer?". Je vraag "Hoe ver ligt Den Haag van Leiden?" en niet "Hoe dichtbij ..."

§ 4.7.3 - *Perspectivische antonymie*

In deze term zit het woord 'perspectief': gezichtspunt. Dit betekent dat er een tegenstelling in woordbetekenis bestaat die afhankelijk is van een gezichtspunt van de spreker. Dezelfde handeling krijgt dan twee termen: Jan *geeft* het boek aan Marie en Marie *krijgt* het boek van Jan. Niet alleen werkwoorden zijn afhankelijk van het perspectief van de spreker. Ook zelfstandige naamwoorden kennen dit soort tegenstellingen. Het gaat vaak om de relatie tussen 'gever' en 'ontvanger' of 'uitvoerder' en 'degene die het ondergaat', maar het kan ook gaan om de bedrijvende vorm tegenover de lijdende vorm:

spreker	- luisteraar
leraar	- leerling
ouder	- kind
dokter	- patiënt

§ 4.7.4 - *Meervoudige antonymie*

Tot dusver was er sprake van betekenistegenstelling tussen twee woorden, bijvoorbeeld 'links' en 'rechts'. Veel woorden hebben echter niet alleen een relatie met één enkel ander woord, maar ze staan vaak in verband met meerdere woorden. Zo hebben de woorden die de windrichtingen aanduiden (noord, oost, zuid en west) een gezamenlijke relatie. Het begrip 'noorden' is tegengesteld aan 'oosten', 'zuiden' en 'westen' en vormt dus een antoniem met deze drie begrippen.

Het contrast tussen 'zwart' en 'wit' is groot: er worden twee termen tegenover elkaar gezet. Naarmate het aantal termen van een meervoudige antonymie groter is, wordt de tegenstelling zwakker. Er is hier eerder sprake van wederzijdse uitsluiting dan van tegenstelling: als je weet dat het ene aan de orde is, weet je ook zeker dat het andere dat niet is. Een voorbeeld hiervan zijn de dagen van de week (maandag, dinsdag, etc.) of de namen van de seizoenen (zomer, herfst, winter en lente). De woorden zijn *cyclisch geordend* en kunnen daarom niet tegelijk van toepassing zijn: ze kunnen alleen na elkaar en in een vaste volgorde voorkomen.

§ 4.8 - *Eufemisme en dysfemisme*

We hebben het in § 3.4 al gehad over het verschil tussen de hoofdbetekenis van een woord en de bijbetekenis. Dit verschil kan ontstaan doordat wij ook gevoelens kunnen toekennen aan woorden. Deze gevoelens komen voort uit de verschillende soorten *stijlen* of *registers* waarin we ons taalgebruik kunnen indelen. De groep waarin je je bevindt bepaalt welk soort taalgebruik gepast of ongepast is.

Omdat het niet altijd wenselijk is om recht voor zijn raap over bepaalde zaken te spreken, omdat het te pijnlijk, onfatsoenlijk of politiek incorrect gevonden wordt, gebruiken we **eufemismen** in onze taal. Een eufemisme is een verzachtende omschrijving van iets onaangenaams of onfatsoenlijks. Het woord 'eufemisme' betekent letterlijk 'iets wat mooi gesproken is'.

We kennen veel eufemismen voor zaken die betrekking hebben op lichaamsfuncties. Zo is alles wat te maken heeft met je behoefte doen in onze taal van eufemismen voorzien. 'Ik moet pissen/zeiken.' of 'Ik moet poepen/schijten.' is in de meeste gezelschappen geen gewaardeerde manier van zeggen. Eufemistisch zegt men liever 'Ik moet even naar de wc.' of 'Is er hier ook een toilet?'. Nog verder van de concrete werkelijkheid af staat de uitdrukking 'Ik moet even mijn handen wassen' of 'Ik ga mijn neus even poederen'. 'Poep' en 'pies' zelf zijn voorzien van de eufemismen 'ontlasting' en 'urine', waarbij de laatste toch weer iets te concreet aan de gele vloeistof herinnert en vaak nog 'beschaafder' met de term 'plasje' wordt aangeduid.

Verder hebben we ontzettend veel varianten om het minnekozen te benoemen en de lichaamsdelen die bij deze activiteit onontbeerlijk zijn: de geslachtsorganen. Er bestaat een enorme variatie tussen de gebruiksmogelijkheden, waarbij de normen voor wat onfatsoenlijk is per persoon verschillen.

Het gebruik van eufemismen is dus enerzijds een semantisch onderwerp, omdat het een bijzondere vorm van synonymie is: verschillende woorden voor dezelfde woordbetekenis. Tegelijkertijd wordt ook het sociale aspect van taalgebruik (sociolinguïstiek) hierbij betrokken, omdat de keuze voor een bepaald synoniem bij eufemismen wordt bepaald door de maatschappelijke omgeving van het taalgebruik. In sommige kringen is het juist stoer om 'effe te pissen', terwijl je juist in andere kringen hiermee je eigen imago ernstig schaadt omdat dit niet passend is bij 'hoe het eigenlijk hoort'.

Eufemismen zijn niet alleen gebonden aan de fatsoensnormen van verschillende sociale kringen, maar ze veranderen ook door de tijd heen. Woorden die dertig jaar geleden als volstrekt afkeurenswaardig golden, worden nu in het dagelijks taalgebruik vaak gebruikt. Opvallend is dat ook de 'schuttingtaal' (woorden als 'kut', 'lul' of 'klote') steeds vaker verschijnen in de geschreven media of op televisie. Voor veel jonge mensen hebben deze woorden dus niet meer de lading die veel volwassenen nog wel toekennen aan dit 'platte' taalgebruik.

Naast grote verscheidenheid aan synoniemen voor lichaamsfuncties, hebben we ook een groot arsenaal verzachte termen voor 'onaangename zaken'. Als er grote bezuinigingen voor de deur staan, dan zal dat meestal niet zo benoemd worden. Men spreekt dan liever van 'aanpassingen' of 'terughoudend zijn'. Mensen worden niet 'ontslagen', maar 'hun dienstverband wordt niet verlengd' omdat 'het bedrijf moet inkrimpen'. Iemand die blind is heeft een 'visuele beperking' en mensen die niet blank zijn noemen we '(gekleurde) medelanders'. Verpauperde achterstandswijken heten tegenwoordig niet 'achterstandswijken', maar 'prachtwijken'. Kennelijk heeft de bijbetekenis van woorden (de connotatie) een grote invloed op onze woordkeuze en wordt er dus in het alledaagse taalgebruik veel gevarieerd met deze speciale soort synoniemen: de eufemismen.

Vaak is een eufemisme geen lang leven beschoren. Het neemt namelijk in veel gevallen de negatieve connotaties over van het woord dat het vervangt. Dan wordt het zelf door een nieuw eufemisme vervangen. Zo werd 'buitenlander' eerst 'nieuwkomer', toen 'allochtoon' en nu wordt er gepleit voor 'persoon met een migratieachtergrond' als vervanging. 'Vliegende tering' werd 'tuberculose', toen 'tbc' en toen 'teebee'. Zo'n proces noemen we de **trekmolen der eufemismen**.

Het antoniem van het eufemisme is het **dysfemisme**¹³. Met deze term bedoelen we de woorden die juist sociaal gezien minder geaccepteerd zijn. Als je dus zegt dat je moet 'zeiken' in plaats van 'even naar het toilet gaan', dan gebruik je een dysfemisme.

---

¹³ Letterlijk: het niet mooi zeggen'.

§ 4.9 - Sociale betekenis

Het vakgebied dat zich richt op de verschillen tussen taalgebruik van verschillende maatschappelijke groepen heet de **sociolinguïstiek**. Zo heeft iedere generatie jongeren zijn eigen *jongertaal*: woorden die uitsluitend door jongeren worden gebruikt en waarvan het ook direct opvallend is wanneer een 'te oud' dergelijk woorden gebruikt. Jongertalen verschillen per jaar, per regio en per subcultuur. Zo hebben we bijvoorbeeld 'skaters' en 'kakkers' en deze groepen verschillen onderling niet alleen qua kleding en muziekkeuze, maar ze gebruiken ook andere woorden.

Een nieuwe ontwikkeling in de straattaal is de grotere afwijking van de standaard grammaticale regels voor het Nederlands. Eerder kenmerkte jongertaal zich vooral door een afwijkende woordkeuze, maar de laatste jaren worden ook de zinsstructuur en bijvoorbeeld verwijfwoorden op een andere (nieuwe) manier gebruikt. Deze afwijkende zinsstructuren en de grammaticale fouten ('*die* meisje') worden toch vaak door jongeren zelf (h)erkend en de jongeren die deze taalvariant gebruiken, geven aan dat ze zelf goed in staat zijn om onderscheid te maken tussen de situaties waarin het normaal en zelfs positief is om deze taalvorm te spreken (bijvoorbeeld als je samen met je vrienden bent of bij het whatsappen) en de situaties waarin het niet gewenst is (bijvoorbeeld tegen leraren of je ouders).

Sommige woorden uit de jongertaal/straattaal dringen langzamerhand door tot het gevestigde taalgebruik. Zo gebruiken steeds meer volwassenen 'cool' of 'vet' om aan te geven dat iets mooi of leuk is. Nu is dat nog opvallend, maar het woord 'super' is ook op deze manier langzamerhand veranderd van een woord en voorvoegsel dat alleen door jongeren werd gebruikt naar een gangbaar onderdeel van onze dagelijkse spreektaal.

Niet alleen voor jongeren is het taalgebruik een manier om zich te onderscheiden van de oudere generaties. Ook mensen die zichzelf beschouwen als de hoger opgeleide klasse gebruikt vaak (onbewust of bewust) een eigen taalvariant. Zo is door veel mensen lange tijd het woord 'ijskast' de enige juiste term geweest voor 'ons soort mensen' om een koelkast mee aan te duiden. Het gebruik van dit soort woorden hoeft bovendien niet eens bewust een onderscheid teweeg te brengen: vaak komt dit voort uit het milieu waarin iemand is opgegroeid, de opleiding die iemand heeft gevolgd en de gelezen kranten en boeken en de programma's op televisie en radio waarop wordt afgestemd.

De betekenis van taal omvat dus meer dan de referent. In onze maatschappij worden verschillende groepen onderscheiden en hierbij is het belangrijk om te realiseren dat één persoon zich in verschillende kringen kan begeven, waarbij het taalgebruik per sociale groep kan verschillen. Op deze manier hebben woorden dus ook een sociaal aspect en veel mensen hebben hiervan geen bewuste kennis: het is gewoon onderdeel van opvoeding en cultuur.

§ 4.10 - **Samenvatting**

- Er bestaan verschillende relaties tussen woordbetekenissen onderling. Naast de betekenis van één enkel woord, worden ook de onderlinge verhoudingen tussen woordbetekenissen opgeroepen bij het lezen of horen van een woord.
- Lexicale synonymie: verschillende woordvormen met dezelfde betekenis. Soms is het exact dezelfde betekenis, maar vaak gaat het om woorden met grotendeels dezelfde betekenis.
- Syntactische synonymie: verschillende zinsstructuren met dezelfde betekenis.
- Lexicale homonymie: dezelfde woordvorm heeft verschillende betekenissen.

- Metaforisering: betekenisverwantschap, waarbij niet gesproken kan worden van een nieuw woord, wel van nieuwe betekenisvorming.
- Metonymisering: de relatie van een bepaald aspect van een zaak met iets anders (en dus niet een overeenkomst van een geheel met een ander geheel).
- Er zijn verschillende vormen te onderscheiden van metonymia: voorwerp in plaats van inhoud, pars pro toto, totum pro parte, abstractum pro concreto, concretum pro abstracto, maker in plaats van voorwerp, plaats in plaats van product, plaats in plaats van mensen en stof in plaats van voorwerp.

- Polysemie: wel meervoudige betekenis, maar geen homonymie.
- Om inzicht te krijgen in de verschillende betekenissen homonieme zin kun je paraphrases gebruiken. Een parafraze is een andere manier van formuleren van een meerduidige zin, waardoor slechts één interpretatie mogelijk is.

- Lexicale ambiguïteit: één woordvorm met verschillende woordbetekenissen.
- Syntactische ambiguïteit: zinnen die verschillende interpretaties kunnen hebben vanwege onduidelijkheid over de grammaticale rollen in de zin of het bereik van bepaalde zinsdelen.

- Hyperoniem: algemener begrip waaronder specifiekere begrippen vallen (bijvoorbeeld 'ziekte' is een hyperoniem van 'mazelen' of 'verkoudheid').
- Hyponiem: een begrip dat onderschikt is aan een algemener begrip (bijvoorbeeld 'mazelen' en 'verkoudheid' zijn hyponiemen van 'ziekte').
- Hyperoniemen en hyponiemen kunnen zowel voor concrete als abstracte begrippen worden gebruikt.

- Meronymie: de relatie tussen het geheel en de delen (bijvoorbeeld 'poot' is een meroniem van 'stoel').
- Antonymie: de relatie tussen tegengestelde woorden. Er zijn verschillende vormen van antonymie: absolute, graduele, perspectivische en meervoudige antonymie.
- Synoniemen kunnen niet probleemloos door elkaar worden gebruikt. Vaak zit er een nuanceverschil tussen de verschillende varianten voor een begrip. Het nuanceverschil heeft vaak betrekking op de sociale status van taalgebruik. Eufemismen zijn verzachtende uitdrukkingen voor iets onaangenaams of onfatsoenlijks ('antiperistaltische slokdarmbewegingen' = 'braken'). Daarentegen zijn dysfemismen juist woorden die iets grof of platter uitdrukken ('kotsen' = 'braken').

Hst. 5 - Zinssemantiek: presupposities

§ 5.1 - Inleiding

§ 5.1.1 - Context

In het vorige deel hebben we gezien dat ons menselijke taalvermogen bijzonder is. We kunnen de betekenissen van woorden die in ons brein zijn opgeslagen weer terugvinden op het moment dat we gesproken of geschreven woorden tegenkomen, zelfs als dezelfde woorden verschillende betekenissen kunnen hebben of verschillende woorden hetzelfde kunnen betekenen.

We kunnen de betekenis van taal niet uitsluitend op woordniveau beschouwen. Ons taalsysteem bestaat immers niet uit geïsoleerde eenheden, maar het kan juist op een flexibele en oneindige manier deze eenheden (woorden) combineren om zo tot een oneindig aantal betekenis mogelijkheden te komen. Daarom zullen we in dit deel kijken naar de betekenis op een hoger niveau: zinssemantiek.

Om taal te kunnen begrijpen, moeten we de **context** altijd bij de interpretatie betrekken. Het begrip context is een breed begrip, maar bij het verwerken van taal kunnen we in ieder geval een duidelijk onderscheid maken tussen de context binnen de taal en buiten de taal.

Teksten die wat langer zijn vormen namelijk een context op zichzelf: een onderdeel van een tekst wordt altijd omringd door andere woorden, zinnen of passages. Tijdens het lezen of luisteren vormt dit een referentiekader dat ons meehelpt de informatie te verwerken. Bepaalde woorden of zinnen hebben soms een eenduidige betekenis die bepaalt hoe de daaropvolgende tekst geïnterpreteerd moet worden. Daarnaast kunnen wij door de context binnen de tekst een bepaalde betekenis toekennen aan ambigue woorden of zinnen. In deze gevallen spreken we van de *context binnen de taal*.

Met de *context buiten de taal* bedoelen we de (sociale) werkelijkheid op grond waarvan de taal geïnterpreteerd kan worden. Zo is bijvoorbeeld de betekenis *deiktische woorden*¹⁴ volledig afhankelijk van de fysieke context waarin deze woorden worden uitgesproken. 'Gisteren' heeft geen zelfstandige betekenis, want de betekenis is afhankelijk van de datum waarop het woord wordt gebruikt en daarmee dus afhankelijk van de context.

Verder bestaat de context buiten de taal ook uit de kennis die we hebben over sociale conventies. We weten dat er bepaalde soorten teksten en taalgebruikssituaties bestaan die hun eigen voorwaarden stellen aan het taalgebruik dat passend is voor die genres en situaties. Op grond hiervan weten we dat wanneer de minister van Financiën spreekt van 'een gat in de begroting' hij waarschijnlijk niet wil verwijzen naar iemands achterwerk, maar naar een tekort aan geld.

---

¹ Zie voor het begrip 'deixis' § 3.2.

§ 5.1.2 - Presupposities

Als we een gesproken of geschreven stuk taal tegenkomen, dan kunnen we dit woord/deze woorden nooit blanco interpreteren¹⁵, omdat we altijd de verschillende contexten in onze verwerking meenemen. Onze kennis van en over deze contexten is zo breed en gedetailleerd dat we veel denkstappen onbewust nemen. Zo zitten in uitingen vaak *presupposities* besloten: veronderstellingen die worden opgeroepen door de woordkeuze. In de korte zin 'De auto is gestart.' zit een aantal presupposities, waaronder:

1. Er is een bepaalde auto.
2. De accu was niet leeg.
3. Er was voldoende brandstof.
4. Er waren geen problemen met de stroomvoorziening.¹⁶

Deze veronderstellingen zijn dus enerzijds nodig om betekenis toe te kennen aan taal, maar ze vormen tegelijkertijd een onzichtbaar onderdeel van de taal. Op het eerste gezicht lijken deze presupposities open deuren, maar ze zijn wel de onmisbare basis van de interpretatie. Bij veel dingen die we doen of zeggen, weten we dat er stilzwijgend aan allerlei voorwaarden is voldaan.

De kennis die we gebruiken om tot presupposities te komen, is te onderscheiden in twee soorten kennis: kennis van de wereld en kennis van de taal. Het bovenstaande voorbeeld van de startende auto heeft uiteraard betrekking op onze kennis van de wereld. We kunnen met onze taalkennis geen voorwaarden vaststellen die samenhangen met het starten van de auto, dit kunnen we alleen met onze **kennis van de wereld**.

Als we daarentegen de volgende zin bekijken 'Jan en Eva gaan van elkaar scheiden.', dan weten we dat deze twee mensen getrouwd waren. Deze kennis zit besloten in het feit dat 'scheiden' alleen maar mogelijk is als je eerst getrouwd bent en daarom kan dit woord uitsluitend betrekking hebben op twee gehuwde mensen. Hier is dus sprake van **lexicale kennis**: kennis over woordbetekenis. We kunnen zo de volgende presupposities formuleren:

1. Jan en Eva gaan van elkaar scheiden.
  - Jan en Eva zijn getrouwd.
  - Jan en/of Eva stelt/stellen het niet meer op prijs om getrouwd te zijn.

Nog een aantal voorbeelden van presupposities op basis van kennis van de wereld¹⁷:

2. Op bruiloften gooien Grieken altijd het servies op de grond.
  - Het servies breekt.
3. De bruidegom dronk een halve fles wodka en drie liter wijn .
  - De bruidegom is dronken.
4. Er brandt geen licht bij het benzinstation.
  - Het benzinstation is gesloten.

---

¹⁵ Niet alleen presupposities zorgen ervoor dat we woorden of zinnen niet objectief kunnen bekijken, ook connotaties zorgen voor een bijbetekenis naast de hoofdbetekenis van woorden. Zie § 3.4.

¹⁶ Er zijn uiteraard nog veel meer technische mankementen te noemen die de oorzaak kunnen zijn van startproblemen.

¹⁷ Dit zijn niet alle presupposities die vast te stellen zijn op grond van de genoemde uiting. Alleen de presuppositie die het meest voor de hand ligt wordt genoemd.

Nog een aantal voorbeelden van presupposities op basis van kennis van de taal:

5. De moordenaar is ontvlucht.
  - De moordenaar zat gevangen.
6. Nynke herkende de zwerver.
  - Nynke had de zwerver eerder gezien.
7. De secretaresse ontkende dat zij de banden had gewist.¹⁸
  - De banden bevatte opnames.
  - Het werd mogelijk geacht dat de secretaresse de banden had gewist.
  - Deze mogelijkheid is aan de secretaresse kenbaar gemaakt.

§ 5.2 - Soorten presupposities

We kunnen dus presupposities formuleren op grond van onze kennis van de wereld en onze kennis van de taal. Naast deze globale tweedeling kunnen we verschillende soorten presupposities benoemen. Hieronder zullen we er een aantal onderscheiden, waarbij er een definitie van de term wordt gegeven en bovendien worden de 'leveranciers' van de presuppositie genoemd: de woordsoorten die doorgaans dergelijke presupposities met zich meebrengen.

Vrijwel iedere woordsoort in een zin is in staat een of meer presupposities op te roepen. Daarnaast kan ook een bepaalde zinsconstructie ons dwingen om een bepaalde presuppositie te aanvaarden.

1. Existentiële presupposities

Definitie: Het bestaan van een persoon of zaak is verondersteld. Het woord 'existentie' betekent 'bestaan'.

Leveranciers: Lidwoord (bepaald of onbepaald), aanwijzend voornaamwoord, bezittelijk voornaamwoord.

7. De hond snuffelde aan de koffer.
  - Er bestaat een individu behorend tot de klasse van honden.
  - De hond is al eerder door de spreker geïdentificeerd. (vanwege 'de hond')
  - Er bestaat een voorwerp behorende tot de klasse van koffers.
  - De koffer is al eerder door de spreker geïdentificeerd. (vanwege 'de koffer')
8. Er snuffelde een hond aan de koffer.
  - Er bestaat een individu behorend tot de klasse van honden.

---

¹⁸ Het woord 'zij' heeft hier accent gekregen, aangezien anders de presuppositie *dat de banden gewist waren* niet noodzakelijkerwijs aanvaard moet worden. Het woord 'ontkende' kan in deze zin ook uitsluitend betrekking hebben op 'gewist' (en dan zouden de opnames dus bewaard zijn gebleven). Er is hier sprake van syntactische ambiguïteit, doordat het woord 'ontkennen' op twee verschillende domeinen betrekking kan hebben.

- De hond is nog niet eerder door de spreker geïdentificeerd. (vanwege 'een hond')
  - Er bestaat een voorwerp behorende tot de klasse van koffers.
  - De koffer is al eerder door de spreker geïdentificeerd. (vanwege 'de koffer')
9. Frank heeft zijn fiets geel gelakt.
- Er bestaat een individu behorend tot de klasse van mensen met de naam Frank.
  - Deze menselijke individu is mannelijk. (vanwege 'zijn fiets')
  - Er bestaat een voorwerp behorend tot de klasse van fietsen.
  - De fiets is door de spreker geïdentificeerd als toebehorend aan Frank.

2. Transpositionele presupposities

Definitie: Het object bevond zich voordat de werking van het werkwoord plaatsvond in een tegengestelde toestand. 'Transpositioneel' betekent letterlijk 'overplaatsend'.

Leveranciers: Werkwoorden.

10. Haar buurman repareerde de stofzuiger.
- Haar stofzuiger was stuk.
11. We ruimden de kamer op.
- De kamer was rommelig.
12. De inbreker sloeg een ruitje stuk.
- Het ruitje was heel.

3. Factieve presupposities

Definitie: De bewering die in de bijzin besloten zit, wordt door de spreker als feit aangenomen. De term 'factief' is afgeleid van het Latijnse woord voor feit: 'factum'.

Leveranciers: Factieve predikaten. (predikaten: werkwoordelijke of naamwoordelijke constructies)

13. De automobilisten *hielden* er geen *rekening mee* dat er mist was voorspeld.
- Er was mist voorspeld.
→ 'Er rekening mee houden' is een werkwoordelijke uitdrukking.
14. Het *is jammer* dat Ineke steeds moest overgeven op haar bruiloft.
- Ineke moest steeds overgeven op haar bruiloft.
→ 'Is jammer' is een naamwoordelijk gezegde.
15. Sjaak probeerde niet te *verbloemen* dat hij stottert.
- Sjaak stottert.
16. De nachtwaker *betreurde* dat zijn zaklantaarn weigerde.
- Zijn zaklantaarn weigerde.

Het hangt af van de keuze van het gezegde of de bijzin als een feit wordt gepresenteerd. Bepaalde predicaten kunnen we **factief** noemen, omdat ze veronderstellen dat de in de bijzin genoemde bewering waar is. Voorbeelden van dergelijke werkwoorden zijn: verzwijgen, goedkeuren, zich bewust zijn van, uitleggen, benijden om, veroordelen vanwege, goedpraten, kwalijk nemen, schrikken van, zich ergeren aan, weten dat, zich verbazen over.

Daarentegen zijn andere predicaten (zoals vermoeden, geloven, hopen, beweren, betwijfelen, weten of, adviseren of bedenken) niet factief, omdat het onzeker is of de mededeling in de (beknopte) bijzin een feit is. De meeste factieve predicaten zijn te herkennen doordat ze kunnen worden ingeleid met de woorden 'het feit dat....'.

- 17a. De sollicitant betreurde dat hij was afgewezen.
- 17b. De sollicitant betreurde het feit dat hij was afgewezen.

- 18a. De sollicitant vreesde dat hij was afgewezen.
- 18b. *De sollicitant vreesde het feit dat hij was afgewezen.

- 19a. Het is te begrijpen, dat hij niet meegaat.
- 19b. Het feit dat hij niet meegaat, is te begrijpen.

- 20a. Het is te hopen dat hij niet meegaat.
- 20b. *Het feit dat hij niet meegaat is te hopen.

Er bestaan dus zinnen waarin de werkwoorden de informatie die in de zin gegeven wordt als feiten presenteren. Deze werkwoorden noemen we dus factief. Daarnaast zijn er ook **non-factieve** werkwoorden. Als deze werkwoorden worden gebruikt, kunnen ze juist geen feitelijke beweringen uitdrukkingen. Voorbeelden van dergelijke non-factieve werkwoorden: vermoeden, vragen, hopen, geloven, beweren, raden, enz.

- 21. Sandra gelooft dat er leven op Mars is
  - ~~Er is leven op Mars.~~
  - Deze presuppositie is dus niet te handhaven vanwege het non-factieve werkwoord 'geloven'.

- 22. De gids beweerde dat de buschauffeur was gearresteerd.
  - ~~De buschauffeur was gearresteerd.~~
  - De presuppositie is niet per definitie onwaar, maar kan toch niet als een *feit* worden beschouwd. Dit komt door het non-factieve werkwoord 'beweren'.

De feitelijke (factieve) bewering die in de bijzin staat, kan volgen op twee verschillende soorten factieve werkwoorden. Er is een groep waarbij de 'feitelijkheid' (de mate waarin het gegeven als vaststaand feit wordt gepresenteerd) ook na ontkenning gehandhaafd kan blijven.

- 23a. De journalist wist/betreurde/vergat dat de zangers gokte.
  - De zangeres gokte.
- 23b. De journalist wist/betreurde/vergat *niet* dat de zangers gokte.
  - De zangeres gokte.
  - Deze presuppositie waarin wordt verondersteld dat de zangeres gokte kan dus nog steeds van kracht blijven, ondanks dat het factieve werkwoord wordt ontkend met het woord 'niet'.

Daarnaast is er ook een groep werkwoorden waarbij de ontkenning van het factieve werkwoord de presuppositie op losse schroeven zet. De feitelijkheid van datgene wat er in de bijzin wordt beweerd kan niet meer gegarandeerd worden.

24a. Joop haalde Ria over hasj te roken voor haar tentamens.

- Ria rookt hasj voor haar tentamens.

→ Deze presuppositie vloeit voort uit de bewering in de bijzin.

24b. Joop haalde Ria *niet* over hasj te roken voor haar tentamens.

- ~~Ria rookt hasj voor haar tentamens.~~

→ Het feit dat het werkwoord 'overhalen' wordt ontkend met het woord 'niet' heeft het gevolg dat de bewering in de bijzin (namelijk dat Ria hasj zou roken) niet meer als een vaststaand feit kan worden beschouwd. Je weet niet of dit het geval is.

4. Wenselijkheidspresupposities

Definitie: Het lijdend voorwerp of naamwoordelijk deel van het naamwoordelijk gezegde dat met het werkwoord wordt uitgedrukt geldt als iets wenselijks of onwenselijks.

Leveranciers: Werkwoorden als beloven, toezeggen, dreigen, adviseren, afraden.

25. De examinator beloofde de uitslag schriftelijk mede te delen..

- 'De uitslag schriftelijk mededelen' is iets wenselijks.

26. De antiquair dreigde de handschriften te verkopen.

- 'Het verkopen van de handschriften' is onwenselijk.

De lexicale kennis die we hebben over de betekenissen van woorden wordt bij deze vorm van presupposities gecombineerd met de presupposities die we vaststellen op grond van onze kennis van de wereld. We kunnen namelijk eerst de betekenis van het werkwoord begrijpen (lexicale kennis) en vervolgens kunnen we het complement (lijdend voorwerp of naamwoordelijk deel) dat bij dit werkwoord hoort toetsen aan onze kennis van de wereld. Het werkwoord 'beloven' houdt in dat er iets aangenaams in het vooruitzicht wordt gesteld. Als deze betekenissen niet in overeenstemming zijn, ontstaan er semantische fouten.

26a. Ik beloof je een lieve pony voor je verjaardag.

- Wat wordt er beloofd? Een lieve pony.

→ Als we er van uit gaan dat de hoorder/lezer geen grote hekel aan of angst heeft voor pony's, dan zijn het werkwoord en het complement met elkaar in overeenstemming.

26b. *Ik beloof je een ranzig stinkende rotte forel voor je verjaardag.

- Wat wordt er beloofd? Een ranzig stinkende rotte forel.

→ Er zijn maar weinig mensen die dit gebaar zouden kunnen waarderen. Daarom is er dus een onoverbrugbaar verschil tussen de voorwaarden die het werkwoord beloven stelt aan het complement (namelijk iets prettigs) en de inhoud van dit complement (een ranzig stinkende rotte forel is juist niet iets prettigs).

- 27a. De overheid dreigt de subsidie voor het museum stop te zetten.
- Het werkwoord 'dreigen' houdt in dat iets onwenselijks in het vooruitzicht wordt gesteld.
  - Het stopzetten van een subsidie is onplezierig en daarom zijn de betekenissen van het werkwoord en het complement met elkaar in overeenstemming.
- 27b. *De antiquair dreigde het museum uit de problemen te helpen.
- Voor het museum zou de actie van de antiquair niet onplezierig zijn, maar juist wenselijk.
  - De strekking van werkwoord en het complement zijn dus te verschillend om semantisch welgevoerd te zijn.

Voorbeelden van andere werkwoorden die een wenselijk complement veronderstellen:	<i>toejuichen, waarderen, belonen voor, blij zijn met, hopen, vertrouwen hebben in.</i>
Voorbeelden van andere werkwoorden die een onwenselijk complement veronderstellen:	<i>een hekel hebben aan, vrezen, zich neerleggen bij, zich ergeren aan, beschuldigen van, verwijten, kwalijk nemen.</i>

5. Frequentieve presupposities

Definitie: De handeling of het gebeuren heeft al eerder plaatsgevonden.

Leveranciers: Bijwoordelijke bepalingen en de voorvoegsels her- of re- als eerste deel van werkwoorden, hulpwerkwoorden, contrastaccent.

28. Ik blijf niet bezig met excuses maken.
- Ik heb al eerder mijn excuses gemaakt.
29. Herformuleer deze zin maar even.
- De lezer/hoorder heeft deze zin al eens eerder geformuleerd.
30. Afgekeurde mensen moeten reïntegreren op de arbeidsmarkt.
- Ze waren ooit geïntegreerd en moeten dat opnieuw doen.
31. Vertel nu eens een léuke mop.
- De hoorder heeft al een of meer moppen verteld.
  - De tot dusver vertelde moppen waren niet leuk.

6. Meninggevendende presupposities

Definitie: De inhoud van de zin heeft de instemming of afkeuring van de spreker van de zin.

- Leveranciers:*
- a. Bijwoordelijke bepalingen als immers, terecht, helaas, ten onrechte, enz.
  - b. 'Tag questions': korte vragen die aan het einde van een zin worden geplaatst om instemming van de hoorder te krijgen. Voorbeelden: hè?, toch?, of niet soms?, zeker?
  - c. Woorden met pejoratieve (negatieve) connotatie: oplichten, bedriegen, aansteller, gierig, kletskaus, indringer, overvaltechniek, stiekem, verraden, zich te buiten gaan aan, ijdel, enz.
  - d. Uitroeptekens, aanhalingstekens en drie puntjes aan het einde van de zin.

Voorbeelden a:

32. Helaas werd het voorstel aangenomen.
  - De spreker/schrijver betreurt dat het voorstel werd aangenomen: 'helaas'.
33. Deze acteur is terecht een Oscar onthouden.
  - De spreker/schrijver vindt het terecht dat deze acteur geen Oscar gekregen heeft.

Voorbeelden b:

34. Het is lekker weer, hè?
  - De spreker wil instemming van de hoorder in reactie op zijn bewering over het aangename weer.
35. Je hebt een afspraak gemaakt bij de tandarts, toch?
  - De spreker gaat er van uit dat er een afspraak is gemaakt.
  - Met het woord 'toch' wordt om bevestiging gevraagd.

Voorbeelden c:

36. De minister ging zich te buiten aan buitensporige declaraties.
  - Spreker keurt wijze van declareren van minister af.
  - 'Zich te buiten gaan aan' is geen neutrale uitdrukking, maar heeft een negatieve connotatie.

Voorbeelden d:

37. De zich geneesheer noemende dameskapper werd ontmaskerd tijdens een van zijn 'hearings'.
  - De spreker/schrijver verwerpt de tussen aanhalingstekens gebruikte term, omdat het woord 'hearing' niet overeenstemt met de realiteit.
38. Het hele concert duurde tien minuten!
  - De spreker/schrijver constateert een groot verschil tussen feit en reële verwachting.
  - De spreker/schrijver waardeert dit verschil negatief.
39. Het valt nog maar te bezien...
  - De schrijver staat niet neutraal tegenover de verwachte afloop.

7. Pragmatische presupposities

Zoals we in de inleiding hebben gezien, is de pragmatiek het onderdeel van de Neerlandistiek dat zich bezighoudt met de dagelijkse praktijk van taalgebruik. Dat betekent dat er niet uitsluitend naar de vorm en inhoud van de taal gekeken kan worden, maar dat ook de sociale context erg belangrijk is voor de vormgeving en interpretatie van taalgebruik. Hierbij spelen de relaties en hiërarchische verhoudingen tussen sprekers en hoorders of schrijvers en lezers een grote rol, omdat dit de vormgeving van het taalgebruik sterk beïnvloedt.

Op grond van onze onbewuste kennis over deze relatie tussen onderlinge sociale (machts)verhoudingen tussen mensen en het taalgebruik dat hierbij hoort, worden er ook bij het luisteren of lezen dus ook presupposities opgeroepen die pragmatische informatie verschaffen. Bij pragmatische presuppositie is uit de formulering of de inhoud van de uiting af te leiden hoe de aard van de sociale relatie tussen spreker en hoorder kan worden ingeschat:

41. Wilt u onmiddellijk deze kamer verlaten!
  - De spreker is in rangorde boven de hoorder.
  - De spreker is boos op de hoorder.
42. Lekker gegeten gisteravond?
  - De spreker heeft een informele, vriendschappelijke relatie met de hoorder?

§ 5.3 - Samenvatting

- Om taal te kunnen begrijpen betrekken we altijd de context bij de interpretatie.
- Er zijn twee soorten contexten te onderscheiden: binnen de taal en buiten de taal.
- Context binnen de taal: tekst bestaat altijd uit meerdere woorden, zinnen of passages die een bepaald woord/bepaalde uiting omringen en zodoende een kader vormen.
- Context buiten de taal: is gebaseerd op de (sociale) werkelijkheid die we kennen: deixis + conventies taalgebruikssituaties + genres.

- Presupposities: veronderstellingen die worden opgeroepen door de woordkeuze. Vormen een onmisbare basis voor de interpretatie van gesproken en geschreven taal.
- Presupposities op twee verschillende soorten kennis gebaseerd: kennis van de wereld en lexicale kennis (kennis over woordbetekenis).

- We onderscheiden acht verschillende vormen van presupposities:
  1. existentiële presupposities
  2. transpositionele presupposities
  3. factieve presupposities
  4. wenselijkheidspresupposities
  5. frequentieve presuppositie
  6. meninggevende presupposities
  7. pragmatische presuppositie